October 1927.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 358

द्वैताद्वैतदर्शने
निम्बार्कपथानुगया सिद्धान्तसेतुटीकोपेतया
सिद्धान्तजान्हव्या समलङ्कृतं

ब्रह्मसूत्रम् ।

दशश्लोकी च
निर्दिष्टपथावलम्बिन्या लघुमञ्जूषाख्यव्याख्यया समुल्लासिता

THE

BRAHMA SUTRAS

with a commentary, Siddhānta Jānhavī
and a sub-commentary, called Siddhāntasetu;
and
DAŚAŚLOKĪ,
with a commentary, called Laghumañjūṣā

FASCICULUS 3–३

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1927.

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

Nos. 94, 99, & 358.

ब्रह्मसूत्रम् ।

द्वैताद्वैतदर्शनम् ।

श्रीमद्वैष्णवसंप्रदाय चतुष्टयान्यतम पूज्यपाद श्रीदसनका-
दिपथाश्रित सुन्दरभट्टविरचितयाऽऽप्रथमतरङ्गं सिद्धा-
न्तसेतुकाभिधया टीकया समुद्भासितया निर्दिष्टप-
थावलम्बिश्रीश्री १०८ भगवद्वासुदेवपाणिस्थप-
द्मावतार श्रीदेवाचार्यप्रणीतया इन्द्रप्राणाधि-
करणान्तं द्वितीयतरङ्गः सिद्धान्तजाह्नव्या
समलङ्कृतम् ।

नेने इत्युपानहे व्याकरणोपाध्यायेन
पं० गोपालशास्त्रिणा
संशोधितम् ।

BRAHMASUTRA

with a Gloss called Dwaitadwait Sidhantasetuka
on 1 st Tarang by Shree Sundar Bhatta
and a commentary called
Sidhânt Jânhavi 1st and 2nd Tarang by
Shree Dewâchârya

Edited by
Pandit Gopâl Sāstri Nene Vyâkaranopadhyâya,

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

सेतुसमुद्भासितजाह्नवीसहितस्य ब्रह्मसूत्रस्य

विषयानुक्रमणिका ।

विषयानुक्रमणिकासमाप्तिः ।

* श्रीसर्वेश्वरो विजयते *

॥ श्रीभगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्राय नमः ॥

श्रीभगवद्देवाचार्यपादप्रणीतवेदान्त-
जान्हव्याख्यव्याख्यानेन सनाथीकृतम् ।

श्रीब्रह्मसूत्रम् ।

द्वैताद्वैतदर्शनम् ।

(५ ईक्षत्यधिकरणम् । सू० ५-१२)

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

इत्थं चतुर्भिः सूत्रैः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" (तै. ब्रा. ३-१) इत्यादिलक्षणलक्षितं सर्वज्ञं सर्वशक्ति शास्त्रैकप्रमाणकं तत्समन्वितं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति प्रतिपादितम् । इदानीं प्रधानादिषूक्तलक्षणस्यातिप्रसङ्गं वारयता समन्वयप्रकारः प्रपञ्चयते भगवता सूत्रकारेण "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्यादिभिः । छान्दोग्ये ह्यत्रमाम्नातं-"सदेव (१)सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् ।तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय । तत्तेजोऽसृजत" (छा. उ. ६-२-१, २, ३) इत्यादि । तत्र संशयः-अस्मिन्वाक्ये सच्छब्देन प्रतिपाद्यं जगत्कारणं प्रधानमुत परं ब्रह्मेति । तत्राचेतने ह्यानुमानिके वेदान्तसमन्वयमारोप्यावतिष्ठन्तः सांख्या आहुः प्रधानमेवेति । न च ज्ञानक्रियाहीनस्याचेतनस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यं, ज्ञानकारणस्य सत्त्वस्य तत्र भावात् सर्वज्ञत्वं, रजोगुणभावाच्च क्रियाशक्तिमत्त्वं चावि-

(१) 'सौम्य' आदर्शपुस्तके ।

रुद्धम् । तस्मात्प्रधानमेव जगत्कारणम् । न हि चेतन(स्य)कारणता वाच्या, चिन्मात्रस्य निर्धर्मकस्य कूटस्थत्वात्; इति चेत् ? तत्राह—ईक्षतेर्नाशब्दमिति । आनुमानिकं प्रधानं जगत्कारणं न भवेत् । कुतः ? अशब्दमिति । न शब्दः श्रुतिप्रमाणं यस्मिंस्तदशब्दम्, अश्रौतमिति । हेतुगर्भितमिदं विशेषणम् अशब्दत्वात् । तत्रापि हेतुः ईक्षतेरिति । ईक्षतिशब्दो धातुवाची तदर्थपरत्वेन व्याख्येयः । तेन च जगत्कारणस्य तत्तत्प्रकरणेषु सर्वत्रेक्षणश्रवणादित्यर्थः । ईक्षणं नाम पर्य्यालोचनम् अध्यवसाय इति यावत् । तस्य तु चेतनासाधारणधर्म्मत्वेनाचेतने प्रधानेऽसम्भवात् । नापि सत्त्वादिमत्त्वेन ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वं घटते, साम्यावस्थायां तस्य गुणत्वाभावात् । गुणसाम्यं प्रधानं निर्णीयमानत्वाच्च । नापि निर्धर्म्मकं ब्रह्म तस्य ज्ञानक्रियादीनां स्वाभाविकशक्तीनां शास्त्रसिद्धत्वात् ।

"न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ॥

(श्वे० उ० ६–८) इत्यादिश्रुतेः । "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" (छा० उ० ६–२–३) तथाऽन्यत्रापि सृष्टिप्रकरणे ईक्षणश्रवणात्—"स ऐक्षत लोकानुसृजा इति । स इमाँल्लोकानसृजत" (ऐ० उ० १-१-१) "स ईक्षां चक्रे, स प्राणमसृजत" (प्र० उ० ६–३) इत्यादिश्रुतेः । अतश्चेतनं सर्वज्ञं परं ब्रह्मैव कारणं, तदेव सच्छब्दवाच्यमिति ॥ ५ ॥

ननु स्यादेतदीक्षणस्य चेतनासाधारणधर्म[त्व]मिति, तथापि नैतन्मात्रेण ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निश्चेतुं शक्यम्, अचेतन-

ऽपि चेतनवदीक्षणादेरुपचारदर्शनात् । प्रपतनासन्नं कूलमालक्ष्य 'कूलं पिपतिषति' इति, शुष्कपङ्क्तां कृषिमालक्ष्य 'कृषिर्वृष्टिं प्रतीक्षते' इति च प्रयोगस्य लोकप्रसिद्धत्वात् । एवमचेतने प्रधानेऽपि चेतनवदीक्षणमौपचारिकमस्तु । न च मुख्यमीक्षितृत्वं त्यक्त्वा कुत औपचारिककल्पनेति वाच्यं, "तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेय तदपोऽसृजत" (छा० उ० ६-२-३) "ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति, ता अन्नमसृजन्त" (छा० उ० ६-२-४) इत्यादिनाऽचेतनयोरप्तेजसोः चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात्सकर्तृकमीक्षणमौपचारिकमिति श्रुत्याऽप्यवगम्यते उपचारप्रायवचनादिति प्राप्ते आह—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

सच्छब्दवाच्यं प्रधानमेवेक्षणं तत्र गौ(१)ण इति चेदिति, तत्रोत्तरमाह—नेति । कुतः ? आत्मशब्दादिति । सच्छब्दवाच्यस्यात्मशब्देन परामर्षदर्शनात्—"सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इत्युपक्रम्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" (छा० उ० ६-१४-३) इति । न ह्यचेतनं प्रधानमात्मशब्दाभिधेयं भवति । नापि चेतनस्य जिज्ञासोः श्वेतकेतोरचेतनं प्रधानमात्म भवितुमर्हति । अतः सच्छब्दवाच्यं सर्वनियन्तृ ब्रह्मैव । 'कूलं पिपतिषति' इत्यादौ तु युक्तं गौणत्वं संशयस्थान एव प्रायपाठस्य निश्चायकत्वात् । अत्र प्रकृते तु गौणमुख्ययोर्गौणस्य जघन्यत्वेन संशयाभावात् । तथा चाह भगवान् जैमिनिः—"विशये प्रायदर्शनात्" (जै० सू. २-३-६-१६) इति । विशये नाम संशयस्थले प्रायदर्शनादिति प्रायदर्शनस्य निश्चायकत्वादिति तदर्थः । तस्मान्न सच्छ-

(१) ईक्षणशब्दस्तत्र गौण इत्यर्थः ।

ब्दवाच्यमचेतनम् ॥ ६ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरं चाह--

तन्निष्ठस्य (१)मोक्षव्यपदेशात् ॥ ७ ॥

तस्मिन्सर्वज्ञे सर्वशक्तौ सच्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि सर्वकारणे नि(२)ष्ठा यस्य स तन्निष्ठस्तस्य मोक्षव्यपदेशात् । "आचार्यवान् पुरुषो वेद, तस्य तावदेव चिरं यावन्न (३)विमोक्ष्ये । अथ संपत्स्ये" (छा. उ. ६-१४-२) इत्यादिना ब्रह्मसाम्यापत्तिलक्षणस्य मोक्षस्य प्रारब्धमात्रप्रतिबन्धश्रवणान्नहि प्रधाननिष्ठस्य मोक्षोपदेशसंभवः । यदि प्रधाननिष्ठस्यैव मोक्षः संभाव्यते तर्हि सर्वेषामपि तन्निष्ठत्वाविशेषात् सर्वमोक्षप्रसङ्गापत्तेः अचेतनसाम्यापत्तिरेव मोक्षाभिधेयः स्यात् । तस्य तु सर्ववादिनामपि अनभिमतत्वात् सर्वेश्वर एव सच्छब्दवाच्यः ॥ ७ ॥

इतश्च न (४)प्रधानम्—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

प्रधानस्य सच्छब्दाभिधेयत्वे मुमुक्षोः श्वेतकेतोस्तदात्मकत्वस्य हेयत्वं ब्रूयात्, न हि तदुच्यते । प्रत्युत "तत्त्वमसि" (छा० उ० ६-१४-३) "तस्य तावदेव चिरम्" (छा० उ० ६-१४-२) इत्युपादेयत्वेनोपदेशो दृश्यते । सांख्यानामपि अचेतननिष्ठस्य संसारित्वाभ्युपगमात् । "तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेः ।

(१) शाङ्करभाष्यानुसारी पाठो 'मोक्षोपदेशात्' इति वर्तते ।

(२) तदात्मकत्वानुसन्धानरूपेत्यर्थः ।

(३) विमोक्ष्ये संपत्स्ये इत्युत्तमपुरुषश्छान्दसत्वात् प्रथमपुरुषार्थे बोद्धव्यः ।

(४) अस्य 'सच्छब्दवाच्यम्' इति शेषः ।

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः॥ (गी० ८–६)
इति स्मृतेः तत्तन्निष्ठस्य तत्तत्प्राप्तेरेव फलत्वेन नियमनाच्च। न तु हेयत्वमुक्तं प्रत्युतोपादेयत्वप्रतिपादनान्न प्रधानम्॥ ८॥

इतश्चापि हेतोः—

(१)प्रतिज्ञाविरोधात्॥ ९॥

वाक्योपक्रमे कारणविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं (२)"उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति। यथा सौम्यैकेनतु मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सौम्य स आदेशो भवति" (छा० उ० ६–१–१, २, ३) इत्यादिश्रवणात्। प्रधानाभ्युपगमे तद्विरोधात्। तथाहि, यद्यपि प्रधानज्ञानात्तद्विकारजातस्याचेतनवर्गस्य विज्ञानं सुकरं, तथापि चेतनवर्गस्य विज्ञानं न स्यादेव, तस्य तत्कार्याभावात्। अतः सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानेरिति भावः॥९॥

इतश्च न प्रधानम्—

स्वाप्ययात्॥ १०॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते—"स्वप्नान्तं मे

---

(१) इदं सूत्रं शाङ्करभाष्ये न वर्तते। तत्र हि "चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः" इत्युक्तम्। चकारेणास्य सूत्रार्थस्याभ्युच्चय इति तदाशयः।

(२) 'उत्तमादेशमप्राक्ष्यम' आदर्शपुस्तके। हे श्वेतकेतो! उत अपि आदिश्यत इत्यादेशस्तं शास्त्राचार्योक्तिगम्यं वस्त्वप्राक्ष्यः पृष्टवानस्याचार्यम्। वाचा आरभ्यमाणमुच्चार्यमाणं नामधेयमेव विकारो न तु घटशरावादि नामातिरिक्तो मृदि विकारो वस्तुतोऽस्ति परमार्थतो मृत्तिकैव तु सत्यं वस्त्वस्तीति। सुलभमन्यत्।

सौम्य विजानीहि इति । यत्रैतत्पुरुषः (१)स्वपितीति नाम सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति स्वमपीतो भवति । तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति" (छा० उ० ६-८-१) इति । एवं सुषुप्तौ जीवस्य स्वस्मिंल्लय उपदिश्यते । लयश्च स्वस्वकारणे एव । न ह्यचेतनं जीवस्य कारणं स्यादतो ब्रह्मै-व लयस्थानं सच्छब्दाभिधेयम् ॥ १० ॥

इतश्चापि न प्रधानं कारणम्—

गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

"आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत् । नान्यत् किंचन मीषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजै स इमाँल्लोकानसृजत" (ऐ० उ० १-१-१) "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै० २-१) "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति । यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा(२)विप्रतिष्ठे-रन्ने(३)वमेवैतस्मादात्मनः (४) सर्वे प्राणा यथायतनं विप्र-तिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" (कौ० ३-३) "आ-त्मत एवेदं सर्वम्" (छा० उ० ७-२६-१) "आत्मन एष प्राणो जायते" (प्र० ३-३) "एतस्माज्जायते प्राणः । नारा-यणाज्जायते प्राणः" इत्यादिसृष्टिवाक्यानां या वाचकतया गति-स्तद्वाच्ये प्राप्तिरन्वय इति यावत् तत्सामान्यात् परमेश्वर एव कारणं सच्छब्दाभिधेयम् । न ह्यन्येषां तार्किकादीनामिव वे-

(१) यत्र सुप्तौ पुंसः स्वपितीत्येतन्नाम भवति तदा पुरुषः सता सम्पन्नस्तेनैकीभूत इति योजना ।

(२) विप्रतिष्ठेरन् नानागतित्वेन दिशो दशापि प्रसृताः स्यु-रित्यर्थः ।

(३) 'एवमे' नास्ति आदर्शपुस्तके । (४) 'सर्वे' नास्ति आदर्शपुस्तके ।

दान्तशास्त्रस्य भिन्ना गतिर्यतोऽन्यस्यापि कारणतां वक्तुं शक्ये-तेति भावः ॥ ११ ॥

इतोऽपि न प्रधानम्—

श्रुतत्वाच्च ॥ १२ ॥

अत्रैव सच्छब्दाभिधेयस्य सर्वज्ञसर्वशक्तित्वसर्वाश्रयत्व-नामरूपव्याकरणत्वादीनामसाधारणानां श्रुतत्वात् "सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । यच्चेहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तस्मिन्समाहितम् । तस्मिन्कामाः समाहिताः । एष आत्माऽपहतपाप्मा विज्वरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः नामरूपे व्याकरवाणि" इत्यादिना । चकारादन्यत्रापि—

न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके
न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
स कारणं(१)करणाधिपाधिपो
न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥
सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो
नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते ॥ (श्वे० उ० ६-९)

"अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" सर्वात्मानं परायणं पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम् । एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादिभिः । तस्मात्सर्वज्ञं परं ब्रह्मैव जगत्कारणं न प्रधानमिति सिद्धम् ॥१२॥

इति ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

---

१ करणाधिपा जीवाः तेषामधिप इत्यर्थः ।

(६ आनन्दमयाधिकरणम् । सू० १३-२०)

एवं हि न प्रधानं जगत्कारणमिति निर्धारितम् । इदानीं चेतनवर्गस्य प्रत्यगात्मनः कारणतावारणार्थमिदमारभ्यते-

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥

तैत्तिरीयके "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" (तै० २-१) इत्यादिना अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयकोशचतुष्टयमनुक्रम्याम्नायते "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तरात्माऽऽनन्दमयस्तेनैष पूर्णः" (तै० २-५) इति। तत्र संदिह्यते किमत्र "ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै० २-१) इत्यादिनोपक्रान्तं ब्रह्मैवानन्दमयशब्देनाभिधीयतेऽथवा तदन्यो जीवात्मेति । किं तावत्प्राप्तम् ? क्षेत्रज्ञ एव । कुतः ? अन्नमयादिभिः गौणार्थकैः सह पठितत्वात् । न ह्येकस्मिन्पाठे कश्चिद्गौणः कश्चिन्मुख्य इति वैषम्येन व्याख्यानं युक्तं प्रकरणभङ्गप्रसङ्गात् । किञ्च "एष एव शारीरः" (तै० २-६) इति शरीरित्वश्रवणात् शरीरयोगो जीवे एवातो न ब्रह्मेति प्राप्ते राद्धान्तः-"आनन्दमयोऽभ्यासात्" । आनन्दमयशब्दवाच्यमुपक्रान्तं ब्रह्मैव । कुतः? अभ्यासात् तस्यैव बहुकृत्वोऽभ्यस्यमानत्वात् "रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । (१) को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । (२)यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष(३)

(१) कोवाऽन्याच्चलेत्, को वा विशिष्य प्राण्यात् जीवेत् इत्यर्थः । सुलभमन्यत् ।

(२) 'यदेष' क० ।

(३) आनन्दयाति आनन्दयेत् लिङर्थे लेट्, "लेटोऽडाटौ" (पा० सू० ३-४-९४) इत्याडागमः ।

आनन्दयाति (तै० २-७) इत्यादिना । अपि च "सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति" इत्युपक्रम्य "स एको मानुष आनन्दः" (तै० २-८) इत्यादिनाऽत्यन्तापकृष्टं मानुषानन्दमारभ्य सर्वेषामपि क्रमश उत्तरोत्तरोत्कृष्टानन्दजीवानामुत्तरोत्तरानन्दं परिच्छिन्नतया निर्णीय "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" (तै. २-९) इति ब्रह्मानन्दस्याभयकारणत्वोक्त्याऽपरिमितत्वेनोपसंहृतत्वात् । उपक्रमोपसंहारयोः तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गत्वात्तेन परमात्मैवानन्दमयशब्दाभिधेय इत्यवगम्यते । किंच "विज्ञानमयादन्योन्तरः" (तै. २-५) इति श्रुत्यैव विज्ञानमयशब्दवाच्याज्जीवादन्यत्वेनोत्कृष्टत्वेनान्तरत्वेन जीवान्तर्यामित्वेन च प्रतिपादितत्वात् । न हि प्रत्यगात्मनः स्वस्मात्स्वस्योत्कृष्टत्वं स्वान्तर्यामित्वं च घटते, येन प्रतिपादितं स्यात् । ननु विज्ञानमयशब्दो बुद्धिवाचकः । बुद्धेः परत्वं जीवस्य युक्तमेव "यो बुद्धेः परतस्तु सः" इति भगवदुक्तेरिति चेत् ? मैवं, मयट्प्रत्ययस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इत्युत्तरश्लोके पठ्यमानस्य बुद्धिवाचकस्य केवलविज्ञानपदस्य सत्त्वात्तदनुरोधेनात्रापि विज्ञानमयस्य विज्ञानपरत्वं कल्प्यते अन्योन्तरपाठविरोधापत्तेरिति वाच्यं, (१) श्लोकस्थविज्ञानपदस्यापि कर्तृव्युत्पत्त्या प्रत्यगात्मवाचित्वात् । न ह्यचेतनरूपाया बुद्धेर्यज्ञकर्तृत्वं संभवति । नच गौणकर्तृत्वं तत्रापि संभवत्येव 'काष्ठानि पचन्ति' इति प्रयोगदर्शनादिति वाच्यं, मुख्यार्थं विहाय बुद्धेर्गौणकर्तृत्वकल्पितत्वात् तदनुरोधेन च विज्ञानमयस्य गौणतरत्वेन नयनस्यान्याय्यतरत्वात् । नापि गौणार्थकैरन्नमयादिभिः सह पाठात्तस्यापि गौणत्वं निर्णेतुं शक्यं, सर्वपरत्वेन सर्वान्तरत्वेन प्रतिपादितत्वात् । तथाहि,

(१) उत्तरश्लोकस्थेत्यर्थः ।

यथान्नमयादिभ्योऽन्यत्वमान्तरत्वं चोत्तरेषामुक्त्वा पूर्वेषामितरत्वं बाह्यत्वं च निर्धारितं "तस्माद्वा एतस्मादन्नमयादन्योऽन्तरः प्राणमयः" (तै. २–२) इत्यादिना, तथैवानन्दमयादपि यदि कश्चिदन्यमन्तरं ब्रूयात् तर्हि पूर्वसादृश्याद्बाह्यत्वेन गौणव्याख्यानं घटते। नत्वेतदस्ति, तस्य तु सर्वेषामान्तरत्वमुत्कृष्टत्वं चोक्त्वा तत्रैव वाक्यसमाप्तिश्रवणात्। अतो ब्रह्मैवानन्दमय इति। नच शरीरत्वमपि तस्य विरुद्धं, सर्वेष्वपि तन्नियन्तृत्वेन वर्तमानत्वात्। अपि च "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै. २–१) इत्युपक्रमवाक्येन प्रतिपाद्यमानं जगत्कर्तृत्वं "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः" इत्युपसंहारवाक्येन चोक्तं वाय्वादीनां भयकर्तृत्वेन सर्वशास्तृत्वं सर्वेश्वरं विना नान्यस्य संभवति, तयोः परमात्मासाधारणलिङ्गत्वात्। अतो न जीवात्माऽऽनन्दमयशब्दवाच्य इति ॥ १३ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १४ ॥

अत्र भूयोऽपि शङ्क्यते–नानन्दमयः परमात्मा। कुतः ? विकारशब्दात् विकारवाचिशब्दस्य मयट्प्रत्ययस्य श्रवणात्। तथाचाह भगवान्पाणिनिर्मयटो विकारार्थत्वं "नित्यं वृद्धशरादिभ्यः" (पा. सू. ४–३–१४४) इति सूत्रेण। दृश्यन्ते च लौकिका वैदिकाः प्रयोगा बहवः–'मृन्मयो घटः' 'दारुमयो यूपः' 'पर्णमयी जुहूः' 'शमीमयः स्रुक्' इत्यादयः, इति चेत्तत्राह–नेति। नानन्दमयः सर्वेश्वरादन्यः (प्राचुर्यात्) कुतः ? प्राचुर्य्यार्थकत्वात्। "तत्प्रकृतवचने मयट्" (पा. सू. ५–४–२१) इति स्मरणात्। 'अन्नमयो यज्ञः' 'प्रकाशमयो दिवाकरः' इत्यादिप्रयोगाच्च परमात्मैवानन्दमयः ॥ १४ ॥

इतश्च—

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

"एष ह्येवानन्दयाति" (तै. २-७) इति तस्य जीवानामानन्दस्य हेतुरयमेवेति व्यपदेशात् । आनन्दयितव्यानां जीवानामानन्दयिता परमात्मैव । दीर्घत्वं चात्र छान्दसम् । यथा लोके योऽन्येभ्यो धनं प्रयच्छति स प्रचुरधन इत्युच्यते । एवं योऽन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्दः । तस्मात्प्राचुर्यार्थ एव मयट्, आनन्दमयवाच्यश्च परमात्मैव ॥ १५ ॥

इतश्चापि—

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥

"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै. २-१) इत्युपक्रमे विदुषां प्राप्यत्वेन, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै. २-१) इति सत्यज्ञानादिविशेष्यत्वेन, "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै. २-१) इत्यादिना जगत्कारणत्वेन, "तस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरः" (तै. २-५) इत्यादिना जीवात्परत्वान्तरत्वाभ्याम्, "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" (तै. २-९) इति स्वात्मानन्दं विदुषोऽभयदातृत्वेन च मन्त्रैर्ब्राह्मणैश्च गीयते, तन्मान्त्रवर्णिकम् । तदेवानन्दमयशब्दवाच्यः, उक्तासाधारणधर्माणां तत्रैव सम्भवात्; नान्यत्र । तस्मान्नान्यः ॥ १६ ॥

अत्र केचिच्छास्त्रार्थं नाशयन्त आहुः-न हीश्वरादन्यः कश्चित्प्रत्यगात्मा "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" (बृ. उ. ३-७-२३) इत्यादिश्रुतेः । कथं तर्हि प्राप्यप्राप्तृत्वव्यपदेशः ? लौकिकद्रष्टेति ब्रूमः, यथा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नात्तदनुपहित आकाशोऽन्य ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य भेदशास्त्रप्रभृतिर्न

परमार्थतः, क्षेत्रज्ञ एव शुद्धस्वरूपो मान्त्रवर्णिक इति प्राप्ते ब्रवीति—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

परमेश्वरादितरप्रत्यगात्मा मान्त्रवर्णिको न भवति। कुतः? अनुपपत्तेः। पूर्वपठिता ये विद्वत्प्राप्यत्वजगत्कर्तृत्वादयोऽसाधारणा मान्त्रवर्णिकगुणास्तेषां तदितरस्मिन्ननुपपत्तेः। न च "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" (बृ. उ. ३-७-२३) इति वाक्यविरोध इति वाच्यं, तस्य प्रत्यगात्मस्वातन्त्र्यद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिनिषेधपरत्वात्। अन्यथा "नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वात्" इत्यादिस्वाभाविकद्रष्टृत्वादिप्रतिपादकाभ्याससहकृतशास्त्रव्याकोपात्। सामान्यवाक्येभ्योऽभ्यासवाक्यानां बलीयस्त्वस्य सर्ववादिसम्मतत्वात्। तस्माल्लौकिकत्वं भेदस्य ॥ १७ ॥

नवा घटाकाशादिवदुपाधिकृतो भेद इति वक्तुं शक्यते इत्याह—

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

परमेश्वराज्जीवस्य महान्भेदः स्वाभाविक एव व्यपदिश्यते। तस्मान्न मान्त्रवर्णिको विज्ञानात्मा। तथाहि "ब्रह्म विदाप्नोति परम्" (तै. २-१) इत्युपक्रमे "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" (तै. २-९) इत्युपसंहारे "विज्ञानमयादन्योऽन्तरः" (तै. २-५) "यं लब्ध्वानन्दी भवति" (तै. २-७) "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" (तै. २-५) "भीषास्माद्वातः पवते" इत्याद्यभ्यासेन च भेदस्य स्वाभाविकत्वनिर्णयात्। उपक्रमादीनां निर्णयकारणत्वात्। न प्राप्यप्राप्तृभावाभ्यां वेत्तृवेद्यत्वाभ्यां

निकृष्टोत्कृष्टत्वाभ्यां नियम्यनियन्तृत्वाभ्यां लब्धृलब्धव्यत्वाभ्यां भयकर्तृभीतत्वाभ्यां चोपक्रमादिभिर्निर्दिष्टो भेदो गौणत्वं भजते । अतः स्वाभाविकभेदः । यदुक्तं घटाकाशादिवदुपाधिकृतो भेदः, तत्र ब्रूमः–यो घटाकाशशब्दवदुपाहित ईश्वर एव जीवशब्दाभिधेयः स सक्रियो निष्क्रियो वा ? नान्त्यः, गत्याद्यनुपपत्तेः । नापि चाद्यः, ईश्वराभिन्नत्वेन विभुत्वात् । तस्मादुभयथाऽप्यनुपपत्तेः । ननु स्वरूपत आकाशवन्निष्क्रियत्वेऽपि उपाधेः परिच्छिन्नत्वात् सक्रियत्वम् । तस्य क्रिया चेतनेऽध्यारोप्य घटगतिस्तद्वद(परि)च्छिन्नाकाशेऽध्यस्य 'घटाकाशश्चलति' इति 'देवदत्तश्चलति' इति व्यावहारिकगत्यादीनां नानुपपत्तिरितिचेत्? न, तथात्वे सति क्षणे क्षणे गमनादिक्रियासु बन्धमोक्षौ स्याताम् । पूर्वदेशे वियोगेनोत्तरदेशनिष्ठस्य शुद्धस्य सर्वस्थस्येश्वरांशस्याकस्मादनादिकर्मादिविकारहीनस्यैवोपाधिना बन्धः । पादविक्षेपयुक्तस्य चानादिकर्मादिबद्धस्य ज्ञानादिसाधनहीनस्यैवाकस्मान्मोक्ष इति । तस्मात्कल्पनामात्रमेवौपाधिकभेदारोपणम् । एवमेव प्रतिबिम्बादिपक्षेऽपि । तस्मात्स्वाभाविक एव भेदः । एतच्चाग्रे ध्वनिष्यते ॥ १८ ॥

इतश्च—

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

यथा सृष्ट्यादिकरणे चतुर्मुखादीनां जीवानाम् आनुमानिकस्याचेतनस्य करणादेरपेक्षा तथा न परमेश्वरस्य प्रधानाद्यपेक्षा । कुतः ? कामात् सङ्कल्पमात्रेण सृष्टिकर्तृत्वश्रवणात् "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" (तै. २–६) स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत" (तै. २–५) इत्यादिना । नहि

सङ्कल्पमात्रेण तदितरैः स्रष्टुं शक्यते । तस्मान्मान्त्रवर्णिक आनन्दमयः परमेश्वर एव ॥ १९ ॥

इतश्च—

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥

अस्मिन्नानन्दमये मान्त्रवर्णिके परमेश्वरेऽस्य क्षेत्रज्ञस्य तद्योगम् आनन्दयोगं शास्ति भगवती श्रुतिः "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" (तै. २-७) इति । अत आनन्दमयः परमात्मैवेति सिद्धम् ।

अत्र केचित्स्वबुद्ध्योत्प्रेक्षितपरिरक्षणाय क्लिश्यन्ति नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् । कुतः ? "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" "तस्माद्वा एतस्मादन्नमयादन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः" (तै. २-१, २) इत्यादिना विज्ञानमयपर्यन्तविकारार्थमयट्प्रवाहपातित्वात् । अन्यथाऽस्मादेकस्यैव प्रवाहान्यार्थकल्पनेऽर्धजरतीयन्यायापत्तेः । तस्माद्विकारार्थमयट्प्रत्ययः । किञ्च "प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" (तै. २-५) इति शिरस्त्वाद्यवयवयोगाद्विकृत एवानन्दमयपदार्थः । अपिचानन्दमयस्यैव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यस्यावयवपरत्वे आनन्दमय इत्यस्य चावयविवाचकत्वे च एकस्यैवावयवावयवित्वापत्तेः, उभयोरप्येकार्थत्वात् । किञ्च प्रातिपदिकमात्रस्यैवानन्दस्याभ्यासान्नानन्दमयस्यातो नानन्दमयं ब्रह्मेति । किञ्च मयट्प्राचुर्येऽपि दुःखाल्पस्य तत्र प्रतीतिर्दुर्वारा, प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पसापेक्षत्वात् । तथा सति आनन्दप्रचुरोऽल्पदुःख इत्युभयात्मक आनन्दमयपदार्थोऽभ्युपगतः स्यात् । ईदृशश्च क्षेत्रज्ञ एवेति । किञ्च ब्रह्म पुच्छं प्र-

तिष्ठेत्यत्र ब्रह्मशब्दयोगादन्यत्रानन्दमय इत्यत्रानन्दशब्दसंयोगाच्च—

"असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः" (तै० २-६)

इत्युत्तरश्लोकेति [पि] आनन्दमयं त्यक्त्वा ब्रह्मण एव ज्ञातभावाभावाभ्यां गुणदोषयोर्विधानाच्च नानन्दमयपदार्थो ब्रह्मेति । अपिचाऽऽनन्दमये ब्रह्मण्यभ्युपगम्यमाने सति सविशेषं ब्रह्मेत्यङ्गीकृतं स्यात् । इह तु वाक्यशेषे "यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह" (तै० २-७) इत्यादिना निर्विशेषस्य श्रवणात् । अतो ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावाक्यपठितब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्, आनन्दमयश्च विकृत एवेत्यादियुक्त्याभासैरधिकरणसूत्राण्यन्यथैव योजयन्ति । तत्र ब्रूमः, स्वमतिपरिकल्पितोऽयं पक्षः । तथाहि, तत्र तावद्यदुक्तं नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमित्यादि, तदसम्यक्, तस्य विकारार्थकमयट्प्रवाहपातित्वाभावात् । तथाहि, 'अन्नमयः' इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वेऽपि 'प्राणमयः' इत्यादौ विकारार्थत्वाभावात् । तत्र प्राणमये तु पञ्चवृत्तेः प्राणस्यैकात्मकत्वात्कथं विकारत्वं घटस्य घट[वि]कारत्वाभावात् । एवं विकारार्थानुपपत्त्याऽगत्या स्वार्थवृत्तिविवक्षया वा मयट्प्रयोग इति निश्चीयते । तथैव 'विज्ञानमयः' इत्यत्रापि तद्वाच्यस्य जीवात्मनश्चेतनस्य नान्यविकारत्वं संभवति, तथा सति स्वरूपहानेः "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्यादिशास्त्रविरोधाच्च । तत्रापि प्राचुर्य्ये एव मयट्प्रत्यय इत्यवगम्यते । ननु कथं जीवात्मनो विज्ञानप्रचुरत्वं संसारित्वादिति चेत् ? न, बद्धावस्थायां विज्ञानधर्मस्य संकोचेऽपि तस्य स्वाभाविकत्वविवक्षया तथोक्तेः, "नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्" इति श्रुतेः । तस्माद्विकारार्थप्र-

वाह एव नास्ति कुतस्तत्पातशङ्का कुतस्तरामर्द्धजरतीयन्यायापातप्रसङ्गश्च । प्रत्युत प्राचुर्यार्थिकविज्ञानमयपदसान्निध्यानात्सुतरां प्राचुर्यार्थावगमः । न चैकत्राभ्यासेन द्वित्रिकृत्वः पठितस्य सन्निहितस्य शब्दस्यैकार्थपरत्वनियम इति वक्तुं शक्यः "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत"इत्यत्र पाठस्य साम्यसन्निधानत्वयोः सतोरपि पूर्वस्य सप्तम्यन्तस्य कालवाचित्वेनोत्तरस्य च तृतीयान्तस्य कालयुक्तकर्मवाचित्वेन भिन्नार्थत्वस्य च पूर्वकाण्डे निर्णयदर्शितत्वात् भगवता जैमिनिना । तस्मात्स्वरूपासिद्धो हेतुः मयटो विकारार्थप्रवाहस्य हेतुः स्वरूपस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । यदुक्तम्-आनन्दमयस्य शिरस्त्वाद्यवयवपाठाद्विकृत एव पदार्थ इति, तदसमीचीनं प्रियमोदादिशब्दवाच्यानामपि मनोऽभीप्सितदर्शनजातादीनां सुखानां तद्विभूतिलक्षणतदंशत्वादवयवोक्तियुक्तैव । तथा चान्यत्र स्पष्टमेव "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इत्यादिश्रुत्या । तस्मादवयवविधानस्य परार्थत्वान्न विरोधः । यदुक्तमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे तस्यैवात्रयवावयवित्वापत्तिस्तयोरेकार्थत्वादिति, तदप्यविचारितं तयोरेकार्थपरत्वस्येष्टत्वात् । कयाचिद्विवक्षयोक्तः अंशांशिनोर्विभूतिविभूतिमतोरभेदो न विरुद्ध्यते । यदप्युक्तं प्रातिपदिकमात्रस्यैवानन्दस्याभ्यासान्नानन्दमयस्यातो नानन्दमयं ब्रह्मेति, तदप्यपेशलं "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत"इत्यत्र ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमपरत्वं पूर्वतन्त्रे निर्धारितं, तद्वदिहापि प्रातिपदिकस्यानन्दपदस्यानन्दपरत्वं युक्तमेव गुणस्य गुणिनमन्तरेण स्थित्यनुपलब्धेः । अत आनन्दमयवाच्यं ब्रह्मैव । यच्चोक्तं मयट्प्राचुर्येऽपि दुःखाल्पस्य तत्र प्रतीतिर्दुर्वारा प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यल्पसापेक्षत्वादित्यादिना,

तदसाधु, यद्यपि प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यल्पसाक्षेत्वमस्तीति सत्यं तथापि स्वात्मन्येव प्रतियोगिसत्तानियमाभावात् । अन्यत्रापि प्रतियोगिसत्तामपेक्ष्य प्रयोगस्य प्रवृत्तिः सङ्गच्छत्येव । यथा 'प्रचुरप्रकाशो दिवाकरः'इति प्रयोगस्य इन्दुवह्निदीपनक्षत्रादीन् स्वात्मभिन्नान् स्वल्पप्रकाशानपेक्ष्य प्रवृत्तिरितरथा विरोधादियोगानुपपत्तेः; तद्वदिहापि प्रियमोदादीन् वैषयिकान् सुखानपेक्ष्य तथा प्रयोगप्रवृत्तिरविरुद्धा । अन्यथा स्वात्मन्येवोभयकल्पनायां तमःप्रकाशयोरिव महद्विरुद्धेन वाक्यमूक[ता] प्रसङ्गात् । किञ्च तत्प्रचुरत्वं हि तत्प्रभूतत्वम् । तच्चेतरस्य सत्तां नावगमयति, अपितु अल्पत्वं निवर्तयति । इतरसद्भावाभावौ प्रमाणान्तरावसेयौ । इह च प्रमाणान्तरेण तदभावोऽवगम्यते "अपहतपाप्मा" (छा० उ० ८-७-१) इत्यादिश्रुत्येति । अन्यैरपि वैष्णवाचार्यैरुक्तं—तस्मादानन्दमयं ब्रह्मैव न क्षेत्रज्ञसम्भावनाऽपि । यदुक्तं ब्रह्मपुच्छमिति आनन्दमय इत्यनयोर्वाक्ययोर्ब्रह्मशब्दस्य सम्प्रयोगासम्प्रयोगाभ्यामपि नानन्दमयवाच्यं ब्रह्मेति, तत्तुच्छं यथाऽऽनन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दासम्प्रयोगस्तथा ब्रह्म पुच्छमिति वाक्ये आनन्दासम्प्रयोगस्य तुल्यत्वात् । अनयोर्मध्ये सूत्रितत्वेनाभ्यस्तत्वेन चाऽऽनन्दपदस्यैव सूत्रकाराभिमतत्वाद्बलीयस्त्वम् । तद्विरुद्धश्च तव पक्ष एव महद्दोषमावहति । यदि ब्रह्माभ्यास एव सूत्रकृदभिमतः स्यात्तर्हि "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाभ्यासात्" इति सूत्रितं भवेत् । न त्वेतदृश्यते, किन्तु आनन्दमयं प्रतिज्ञाय अभ्यासश्च हेतुतयोक्तः । तथात्वे च प्रतिज्ञाहेत्वोरुभयोरपि सूत्रितयोर्हानिः असूत्रितस्य च कल्पनाप्रसङ्गात् । किञ्च भृगुवल्ल्यामपि प्राणाद्युपासने उत्तरोत्तरजिज्ञासायास्तदवस्थत्वादानन्दस्य

ज्ञानानन्तरमुपदेशसमाप्तेश्चानन्दस्य बलिष्ठत्वम् । तस्मान्निष्कृष्ट एष पक्षः । न च 'अस्तद्ब्रह्म' इत्यत्रानन्दमयस्य त्यागादन्यपरत्वं तस्येति वक्तुं शक्यते गुणिमात्रस्य निर्देशेऽपि गुणप्रतिपत्तिः सुकरैव, सर्वज्ञस्यानन्दाद्यनन्तगुणस्यैव प्रस्तुतत्वात् । यदुक्तम्-आनन्दमये ब्रह्मण्यभ्युपगम्यमाने सविशेषं ब्रह्माभ्युपगतं स्यादित्यादि, तत्तुच्छतरं, "सैषानन्दस्य मीमांसा भवति" इति गुणभूतानन्दस्योत्तरोत्तरवाक्यैराधिक्यं निर्धार्य "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" (तै० २-९) इति गुणगुणिनोः पृथक्पाठ एव कण्ठरवेण ब्रह्मणः सविशेषत्वं ज्ञापयति । न च "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" (तै० २-९) इति वाक्यशेषेण निर्विशेषत्वं वक्तुं शक्यं, तस्य वाक्यस्य ब्रह्मानन्दस्यान्येषामानन्दवत्परिच्छेदवारणपरत्वात् । अन्यथा तत्रैवोत्तरार्द्धे "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" इति भेदनिर्देशो वेदनक्रियाविषयत्वनिर्देशश्च विरुद्ध्येत । नहि युष्मत्पक्षे धर्मधर्मिभावेन निर्देशः सङ्गच्छते । वेदनाविषयस्तु सुतरामनवगमस्तस्मादानन्दमयः परमात्मैवेति सिद्धम् । किञ्च मयटो विकारार्थे को वानन्दमयपदार्थ इति विवेचनीयं चेतनोऽचेतनो वेति । न तावच्चेतन इति वाच्यं, तस्य निर्विकारत्वात् एकरसत्वाच्च । नाप्यचेतनः जडत्वात् । इतरथा घटादीनामप्यानन्दाश्रयत्वापत्तेः, तेषामपि जडत्वसाम्यात् यस्माद्विकारार्थः कोपि न घटते, तस्मात्प्राचुर्यार्थ एव मयट् आनन्दप्रचुरश्च परमात्मा श्रीभगवान् पुरुषोत्तम एवेत्यलं विस्तरेण ॥ २० ॥

इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७ अन्तराधिकरणम् । २१-२२)

एवमधिकरणद्वयेन सामान्यतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः कारणत्वं निरस्तमिदानीं विशेषतः प्राप्तैश्वर्याणां क्षेत्रज्ञानां चेतनानां प्रधानकार्याणामाकाशादीनामचेतनानां चेतनत्वं निराकरोत्यापादसमाप्तेः ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २१ ॥

छान्दोगैरिदमाम्नातं "एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः" "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवाक्षिणी तस्योदिति नाम स एष वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः। उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद तस्य ऋक् साम च गेष्णावित्यधिदैवतम्" (छा० उ० १-६ ७, ८) "अथाध्यात्ममपि अथ य एषोन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम" (छा० उ० १-७-५) इति । तत्र संशयः आदित्यमण्डलाक्ष्णोरन्तस्थत्वेन श्रूयमाणः पुण्यवशात्प्राप्तैश्वर्यः कश्चित् सवित्रादिक्षेत्रज्ञविशेषः उत नित्यशुद्धस्वाभाविकापरिच्छिन्ननिरतिशयैश्वर्यः श्रीपुरुषोत्तम इति । किं तावत् ? क्षेत्रज्ञ एवेति, हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपकथनेन शरीरयोगश्रवणात् । किञ्च "ये (१)चैतस्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च" (छा० उ० १-६-८) इत्यादिना "स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानाम्" (छा० उ० १-७-६) इत्यादिना चोभयोरप्यैश्वर्येयत्ताश्रवणात् "एषोऽन्तरादित्यः । एषोऽन्तरा-

(१) 'ये चामुष्मात्' क० ।

क्षिणी" इत्यादिपराश्रितत्वश्रवणाच्च । नहीश्वरे भगवति रूपवत्त्वपरिच्छिन्नैश्वर्यपराश्रितत्वानां जीवासाधारणधर्माणां श्रवणं क्वापि दृश्यते, प्रत्युत तद्विपरीतश्रवणात्–"अशब्दमस्पर्शमरूपम्" (का० १-३-१५) इति "एष सर्वेश्वरः । एष सर्वभूताधिपतिः" (बृ० उ० ४-४-२२) इति "स वा कस्मिन्प्रतिष्ठते" इति "स्वमाहिम्नि" इत्यादिना । किञ्च शरीरयोगे परिच्छिन्नैश्वर्ये च सति कर्मयोगोऽपि दुर्वारः शरीरादिकारणत्वात्; तद्वत् सुखदुःखयोरवश्यंभावित्वात् । तस्माद्धिरण्यगर्भादिष्वन्यतमः कश्चित् क्षेत्रज्ञ एवेति प्राप्ते राद्धान्तमाह–अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । आदित्याक्ष्णोरन्तः श्रूयमाणः पुरुषः सर्वेश्वर एव । कुतः ? तद्धर्मोपदेशात् तस्यैव धर्माणामस्मिन्वाक्ये उपदेशात् । तथाहि, "सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः" (छा० उ० १-६-७) इति सर्वपापगन्धसम्बन्धासंस्पर्शित्वम् "उदेति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः एवं वेद" (छा० उ० १-६-७) इति स्वोपासकस्य सर्वपापेभ्यो मोचयितृत्वं "सैवर्क् साम तदुक्थं तद्यजुः" (छा० उ० १-७-५) इति सर्वात्मकत्वमित्यादिना ब्रह्मण एवासाधारणमुपदेशोऽत्र श्रूयते । तथाऽन्यत्रापि "आत्माऽपहतपाप्मा" (छा० उ० ८-७-१) इत्यादिसंसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुरिति, "एष सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादिना । न ह्येतेषामन्यत्र सम्भवः । क्षेत्रज्ञानां कस्यचिदपि सर्वपापविनिर्मुक्तिर्नास्ति । अतः परमेश्वर एव । न च रूपवत्त्वं विरुध्यते सकलपत्वादीनां स्वाभाविकधर्माणामिव रूपवत्त्व(स्य) शास्त्रसिद्धत्वात् । न च मायिकत्वकल्पनावकाशः, मोक्षश्रुतिविरोधात् । तथाच—

"यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशपुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" ॥

इति श्रुत्या भगवद्रूपदर्शनं मोक्षफलकत्वेन प्रतिपाद्यते, तत्र मायिकत्वारोपणे मोक्षविरोधः । नहि मायावस्तुदर्शनं मोक्षफलकं भवितुमर्हति । तथात्वे सति स्वस्यान्येषां च देहानां पृथिव्यादीनां च मायामयत्वाविशेषात् तद्दर्शनस्य सर्वप्राप्तत्वात् सर्वमोक्षप्रसङ्गः । तस्मात्परमार्थ एव भगवदीयो विग्रहो नित्यदिव्यप्राकृतद्रव्यलक्षण उपासकानां सर्वपुरुषार्थसाधक इति । तथाऽन्यत्रापि श्रूयते—

"वेदाहमेतं पुरुषं महान्त—
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति ।

समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥
समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।
देवतिर्यङ्मनुष्याख्य चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥
जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ॥

इत्यादिपराशरवचनात् । श्रीपञ्चरात्रे च—

यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः ।
स सर्वस्माद्बहिः कार्यः श्रौतस्मार्तविधानतः ॥
मुखं तस्यापि चालोक्य सचैलं स्नानमाचरेत् ॥

इत्यादि,

न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः ॥

इति महाभारताच्च । न च परिच्छिन्नैश्वर्यमत्र विधीयो, अधिदैवादिव्यवसायपरत्वात् । परिच्छेदवाक्यस्यैकदेशक-

थनेनैश्वर्यस्य परिच्छेदशङ्का। यथाऽनन्तब्रह्माण्डनायकोपि श्रीरामः 'अयोध्याधिपतिः' इत्यादिव्यपदेशेन परिच्छिद्यते, तथाऽत्रापि; अन्यथाऽधिदैवतविभागानुपपत्तेः। न च "अन्तरादित्य" इत्युक्तौ पराश्रयत्वापत्तिर्वाच्या सर्वाश्रयत्ववत् सर्वान्तरत्वस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्। एष सर्वभूतान्तरात्मा" "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिना। नच 'अशब्दम्' इत्यादिवाक्यविरोधः शङ्कनीयः, तस्य प्राकृतशब्दादिनिषेधपरत्वात्। तथाऽन्यत्र तद्गुणत्वेनाप्राकृतत्वं स्वाभाविकत्वं च गम्यते "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः" (छा. उ. ३–१४–२) इत्यादि। यदुक्तं शरीरयोगादिना कर्मयोगो दुर्वार इत्यादि। तदत्यन्ततुच्छं, तस्य सर्वनियन्तृत्वात्। न हि रूपश्रवणवत् कुत्रापि तस्य कर्मयोगः श्रूयते। प्रत्युत कर्मनियन्तृत्वं च मन्त्रैः प्रतिपाद्यते "कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः" इत्यादिभिः। ननु देवानामपि कर्मण्यनधिकारात् कर्मभावत्वमिति चेत्? न, क्रियमाणकर्माभावेऽपि सञ्चितप्रारब्धयोः फलस्य सुखदुःखलक्षणस्य तेषामपि सत्त्वात्। दृश्यते च तेषां पुण्यकर्मभिर्भोगाधिक्यं पापैश्चासुरादिजनितदुःखमिति। देवानां सुखाधिक्येऽपि परस्माद्भयं यस्य न (तस्य) सुखभोक्तृत्वम्। पुरुषोत्तमपारतन्त्र्यादपि न देवानां तत्त्वम्। "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः" इत्यादिश्रवणात्। ननु युष्मत्पक्षे मुक्तानामपि भगवत्तन्त्रत्वान्न स्वातन्त्र्याभ्युपगमस्तथा सति मुक्तबद्धयोः पारतन्त्र्याविशेषाद्भयस्य मुक्तावपि तादवस्थ्यमिति चेत्? न, मुक्तानां सर्वेश्वरतन्त्रत्वेऽपि भयकारणाभावान्न भयप्रास्ति। अन्येषां तु चतुर्मुखपर्यन्तानां तद्भावाद्भयं विद्यते। एतदुक्तं भवति भयकारणं हि सर्वेश्वराद्भगवतोऽन्तरत्वम्।

तत्त्वं च तदन्यसाधनान्यसम्बन्धान्यप्रयोजनवत्त्वम् । तस्य च देवादिषु सत्त्वाद्भयमपि श्रूयते । मुक्तानां तादृशानां मुमुक्षूणां च तदभावान्न भयमिति । विद्यते चान्वयव्यतिरेकवाक्ये "यदा ह्येवैषैतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो यदा ह्येवैष तस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" (तै. २-७) इति ।

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥" (गी. ९-२२) इति भगवद्वचनमिति । अस्यार्थः-यदा यस्मिन् श्रीभगवतो निर्हेतुककृपाकटाक्षसमये एषः अनन्यशरणो विद्वान् एतस्मिन् पुरुषोत्तमे भगवति अभयं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठामुक्तव्यभिचारशून्यामनन्यनिष्ठां तस्यैव कृपया विन्दते लभते । अथ उक्तनिष्ठालाभानन्तरमेव अभयं गतो भवति भयकारणान्यनिष्ठाभावात् । पुरुषोत्तमत्वं व्यञ्जयन् विशिनष्टि अदृश्ये दृश्यो जडवर्गस्तद्विलक्षणे । अनात्म्ये आत्मनां चेतनानां वर्गमात्म्यं तद्भिन्ने क्षराक्षराभ्यां विजातीये, तथाच श्रुतिः-"प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" इति । अनिरुक्ते इयत्तावच्छिन्नविषयकशब्दानिर्वाच्ये । निरतिशये निरङ्कुशैश्वर्येऽनन्ताचिन्त्यशक्तौ इत्यर्थः । प्रतिष्ठाशब्दो 'नित्याभियुक्तानाम्' इतिपदेन भगवतैव व्याख्यातः । नित्याभियुक्तं चानन्यनिष्ठमेव । यदा चाज्ञानकाले एषोऽविद्वान् उक्तलक्षण उदरम् ईषदपि साधनादित्रयाणामेकतमं कमप्यन्तरम् अन्यनिष्ठां कुरुते तस्य भयं भवतीत्यर्थः । "तन्निष्ठस्य मोक्षव्यपदेशात्"(ब्र. सू. १-१-७)इत्यत्र सूत्रकृतापि व्यतिरेकमुखेन तदन्यनिष्ठस्य संसारित्वमुक्तं भवति "अथोऽन्यां देवतामुपासते" इत्यादिवाक्या-

नामप्येतदर्थकत्वम् । एतच्चोक्तमत्र स्पष्टं श्रूयते चान्यत्र "यो वै स्वां देवतामतियजति परस्वायै देवतायै च्यवते न परं प्राप्नोति पापीयान्भवति" इत्यादि । स्मर्यतेऽपि—

ईश्वरो भगवान्विष्णुः परमात्मा सनातनः ।
शास्ता चराचरस्यैको यतीनां परमा गतिः ॥
ध्यायतेऽर्चते स योऽन्यं विष्णुलिङ्गसमाश्रितः ।
कल्पकोटिशतेनापि न गतिस्तस्य विद्यते ॥

इत्यलं प्रासङ्गिकोक्त्या । तस्मात्पुरुषोत्तम एवादित्याद्यन्तःस्थो न देवप्रभृतिषु कतमोऽपि क्षेत्रज्ञः ॥ २१ ॥

इतश्च—

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥

आदित्याद्यन्तःस्थः परमेश्वर एव । कुतः ? भेदव्यपदेशात् आदित्यादिक्षेत्रज्ञवर्गाद्भेदेन व्यपदिश्यते परमपुरुषस्तस्मात् । श्रूयते चान्तर्यामिब्राह्मणे-" य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष ते आत्मान्तर्याम्यमृतः" (बृ. उ. ३-७-९) इत्यादिना । तस्मात्परं ब्रह्मैवादित्याक्ष्णोरन्तःस्थमिति सिद्धम् ।

इत्यन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

(८ आकाशाधिकरणम् । सू० २३)

आकाशस्तल्लिङ्गात ॥ २३ ॥

इदं श्रूयते छान्दोग्ये शालावत्यजैवलि(१)संवादे-"अस्य
लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो
ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्" इति। तत्र संशयः-किमत्रा-
काशशब्दवाच्यो भूताकाश उत परमेश्वर इति। किं तावत्प्राप्तम्?
भूताकाश इति। कुतः? आकाशशब्दस्योभयवाचकत्वेऽपि भूता-
काशे प्राचुर्यादन्तरङ्गत्वं, ब्रह्मपरत्वं क्व(२)चिद्वेद एव, अ-
तो गौणत्वम्। मुख्ये संभवति गौणस्यान्याय्यत्वादिति प्रा-
प्तेऽत्र ब्रूमः-आकाशस्तल्लिङ्गात्। आकाशोऽत्र परमेश्वर एव न
भूताकाशः। कुतः? तल्लिङ्गात्। लिङ्गं चाव्यभिचारिधर्मः। ली-
नं स्वावच्छिन्नं धर्मिविशेषं गमयतीति तथेति व्युत्पत्त्याऽपि वा-
क्यशेषे परस्यैवासाधारणलिङ्गानां सर्वकारणत्वज्यायस्त्वपराय-
णत्वादीनां श्रवणात्। न ह्येतेषां भूताकाशे संभव इति यावत्।
नन्वाकाशस्यापि वाय्वादीनां कारणत्वं तेभ्यो ज्यायस्त्वं तेषां
परायणत्वं च संभवत्येवेति चेत्? न, वाय्वादीनां कारणत्वा-
दिसंभवे सत्यपि "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि" इति सर्वपद-
पाठात् सर्वकारणत्वादीनां लिङ्गानामसंभवस्तदवस्थ एव। नहि
आकाशस्यात्मकारणत्वमस्ति। तथा सति आत्माश्रयतापत्तेः।

---

(१) शालावत्यो ब्राह्मणो जैवलिराजं पृच्छति, स च वदति,
तस्मिन् संवादे इत्यर्थः।

(२) "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" (तै.२-७) "आकाशो
वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" (छा० उ० ८-
१४-१) इत्येवमादौ।

ननु तव पक्षेऽपि कारणस्य कारणान्तरानभ्युपगमादात्माश्रयत्वस्य साम्यमेवेति चेत् ? न, यदि प्रकृतस्यान्यत्र श्रूयमाणं कार्यत्वं तर्हि तस्य गौणत्वेनात्माश्रयत्वं दूषणमेव । अस्माकं तु परमेश्वरस्य श्रीभगवतः सर्वत्रात्मसन्नारायणादिशब्दैः कारणत्वमेव श्रूयते, कार्यत्वस्य कुत्राप्यप्रसिद्धत्वात् । प्रत्युतात्माश्रयत्वानन्यकारणकत्वादि श्रुतिभिरेव प्रतिपाद्यते–"सकारणं करणाधिपाधिपः" [इति] इतरकारणकारणत्वमुपक्रम्य "न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इत्यादिना । तच्च श्रुतिप्रमाणसिद्धं भूषणमेव । अतो नोक्तदोषः । यदुक्तम्–आकाशशब्दस्योभयपरत्वेऽपि आकाशे प्राचुर्यान्मुख्य इति । तन्न, योगवृत्त्या ब्रह्मण्यपि मुख्य एव आसमन्तात् काशते काशयतीत्याकाशः सर्वमभिव्याप्याकाशत इति वा; "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः । न च रूढ्या योगस्य बाध इति वाच्यं, रूढ्याप्याकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं श्रुतिसिद्धमेव "कोऽन्यात् कः प्राण्यात् यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात्" (तै. २–७) "आकाशो वै नामरूपयो(१)र्निर्वहिता" (छा. उ. ८–१४–१) । अत आकाशशब्दोऽत्र ब्रह्मपर एव । अन्यत्रापि कारणत्वज्यायस्त्वादीनां ब्रह्मलिङ्गत्वेन स्पष्टपठितत्वात् "सोऽकामयत सर्वमसृजत विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (२)रातेर्दातुः परायणम्" (बृ. उ. ३–९–२८) "ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्" (छा. उ. ३–१४–३) इत्यादिना । प्रकरणो-

---

(१) निर्वहिता उत्पत्तिस्थितिहेतुः । अस्याग्रे 'ते यदन्तरा ब्रह्म' इति वाक्यशेषो वर्तते । ते नामरूपे 'यदन्तरा' यस्मादन्ये यस्य वा मध्ये स्तः तन्नामरूपास्पृष्टं ब्रह्मेति तदर्थः । तस्माद् वाक्यशेषाद् आकाशो ब्रह्म इति गम्यते इति भावः ।

(२) रातेः धनस्य दातुः यजमानस्येत्यर्थः ।

पसंहारे च "एष(१)परो वरीयान्" (छा. उ. १-९-२) इत्यादिना । ननु आकाश इति श्रुतिः तस्याश्च लिङ्गापेक्षया बलीयस्त्वम् । तथोक्तं भगवता जैमिनिना पूर्वकाण्डे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" (जै. सू. ३-३-७-१४) इति । नहि बलीयः प्रमाणं दुर्बलेन बाधितुमर्हतीति चेत् ? न, प्रमाणस्य बलीयस्त्वेऽपि प्रमेयलिङ्गोपपत्तावेव तस्य प्रवृत्तिरनुपपत्तौ चाप्रवृत्तिरिति न्यायः । अत्र परस्य ब्रह्मणोऽसाधारणानां लिङ्गानां भूताकाशे सर्वथाऽनुपपन्नत्वाद् अनुपपत्तिसहायस्य लिङ्गस्य प्राबल्याचेन श्रुतेर्बाधो घटते इति उभयोरपि शब्दवृत्त्योर्मुख्यत्वाविशेषात् । यथा कृशेन केनचित्पुरुषेण बलीयांसो देशीया जना बाधितुमनर्हा अपि राजसहायेन तेनैव सर्वेऽपि बाध्यन्ते तद्वदत्रापि केवलेन लिङ्गेन निर्बलत्वाद्बलीयसी श्रुतिर्बाधितुमनर्हापि बलवदनुपपत्तिप्रमाणसहकृतेन तेनैव बाध्यते सापीति न विरोध इति । तत्सिद्धमाकाशः परमात्मैवेति ॥ २३ ॥

इत्याकाशाधिकरणम् ॥

---

(१) एतस्य परत्वं देशतोऽनन्तत्वं वरीयस्त्वं च गुणत उत्कृष्टत्वं बोध्यम् ।

(९ प्रणाधिकरणम् । सू० २४)

अत एव प्राणः ॥ २४ ॥

तत्रैव श्रूयते आकाशवाक्यानन्तरमुद्गीथे--"प्रस्तोतर्या (१)देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" इत्युपक्रम्य "तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते व्यपतिष्यति कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" (छा. उ. १--११ ४, ५) इत्यादि। तत्र प्राणशब्दस्यापि वायुवृत्तौ(२)ब्रह्मणि च प्रयोगदर्शनात्पूर्ववत् संशयः। किं युक्तम् ? वायुवृत्तिरेवात्र प्राणशब्देनोच्यते। कुतः ? तत्रैव प्राणशब्दस्यातिप्रसिद्धत्वात्, वेदे हि प्राणेन्द्रियसम्वादे प्रयोगदर्शनात्; इति प्राप्ते प्रब्रूतेऽतिदेशमुखेन--अत एव प्राणः। प्राणशब्दवाच्यः पुरुषोत्तम एव न वायुवृत्तिः। कुतः ? अत एव तल्लिङ्गादेव "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते" इति वाक्यशेषे सर्वभूतसम्वेशनादिब्रह्मलिङ्गस्य श्रुतत्वात् अतिदेशप्रयोजनभूताशङ्काऽस्तु। ननु "यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं(३)तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः(४)स यदा प्रतिबुध्यते

---

(१) धनार्थी चाक्रायणर्षी राज्ञो यज्ञं गत्वोवाच-हे प्रस्ततिः। या देवता प्रस्तावं सामभक्तिम् अन्वायत्ता अनुगतेति।

(२) "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" (छा. उ. ६-८-२) "प्राणस्य प्राणम्" (बृ. उ. ४-४-१८) इत्येवमादौ क्वचिदेव वेदे इति शेषः। तत्र प्राणः परमात्मा बन्धनमाश्रयो यस्येति ब्रह्मोच्यते।

(३) तर्हि तस्यामवस्थायाम्। वाक् इत्यनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षणं, चक्षुः श्रोत्रे बुद्धीन्द्रियाणां, मनश्च बुद्धेरिति बोध्यम्।

(४) 'स' आदर्श पुस्तके नास्ति, अस्ति च तत्र 'चक्षुः प्राणं मनः प्राणं श्रोत्रं यदा' इति मनःश्रोत्रयोर्व्यत्यासेन पाठः।

-प्राणादेवाधि पुनर्जायते" (श. ब्रा. १०-१-३-६) इत्यादि-श्रुत्या वायुवृत्तिलक्षणे प्राणेऽपि कार्यप्रवेशनादिश्रवणात्तदेवात्रो-पास्यतया विधीयते इति चेत् ? न, तत्रेन्द्रियमात्रसम्वेशनसंभवे-ऽपि महाभूतानामचेतनानां चेतनानां च सम्वेशनादेः पुरुषोत्तमं विना कुत्राप्यश्रवणात् । तस्माच्चेतनाचेतनविलक्षणपरमकारण-मेव सर्वशक्ति ब्रह्म प्राणयति सर्वमिति प्रकर्षेणाणिति लभ्यते-ऽस्मिन्सर्वं जगदिति वा प्राणशब्दवाच्यमिति सिद्धम् ॥

इति प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१० ज्योतिरधिकरणम् । सू० २५-२८)

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

इदमाम्नायते छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायाम्—"अथ यदतः परो दिव्यो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमे-ष्वुत्तमेषु लोकेष्विदं वाव यद्यदिदस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः" (छा. उ. ३-१३-७) इति । तत्र सन्दिह्यते किमत्र ज्योतिः-शब्दाभिधेयं प्रसिद्धज्योतिः परं ब्रह्म वा ? तत्र ज्योतिःशब्द-स्य तमोनिवारकत्वप्रसिद्धेः तदेव श्रुत्या व्युत्पाद्यते, दीप्यते इति द्युमर्यादत्वश्रवणाच्च । न च भौतिकेऽपि द्युमर्यादत्वमनुप-पन्नमेव अर्वागपि दिवो दर्शनादिति वाच्यं, तस्योपासनार्थं द्युम-र्यादत्वस्य विधानमविरुद्धम् । न हि ब्रह्मणि तत्त्वं युक्तं, तस्य वि-भुत्वेन निष्प्रदेशत्वात् । किञ्च "तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षु-ष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद" (छा०उ०३-१३ ८)इति अल्पफलश्र-

वणादपि। तस्माद्भौतिकमेव तेज इति प्राप्ते ब्रूमः-ज्योतिश्चरणाभिधानात्। अत्र ज्योतिःशब्दवाच्यं निरतिशयदीप्तिमत्परं ब्रह्मैव "पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" (छा. ३-१२-६) इतिचतुष्पादत्वेन निर्देशात् । पूर्वस्मिन्वाक्ये द्युसम्बन्धितया प्रसिद्धं ब्रह्मात्रापि द्युसबन्धाविशेषाद्यच्छब्देन प्रत्यभिजायते । यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रसिद्धार्थपरत्वात् । अतो न भौतिकं तेजः । न च यदतः पर इति मर्यादाश्रवणविरोध इति वाच्यम् ; उत्कृष्टतापरत्वात् । अत्र परशब्दस्य नाव्यापकत्वविवक्षा, नापि फलश्रवणाविरोधः । श्रूयते च ज्योतिःशब्दो ब्रह्मपरत्वेन (१)"तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः" इत्यादिना । नहि ब्रह्मोपासनेऽल्पाधिक्यफलनियमोऽस्ति । यत्र यथोपासनं तत्र तथैव फलं तस्य तु सर्वफलदातृत्वात् सर्वमुपपद्यते । तथाच श्रूयते वाजसनेयिनामाग्निरहस्ये-"तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति । अत्र च ब्रह्मणः कौक्षेयज्योतिषा तादात्म्योपासने तात्पर्यमिति भावः ॥ २५ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्तथाहि दर्शनम् ॥ २६ ॥

पूर्ववाक्ये "गायत्री वा इदं सर्वम्" (छा. उ. ३-१२-१) इत्युपक्रम्य "तावानस्य महिमा" (छा. उ. ३-१२-६) इत्यस्यापि वाक्यशेषस्य उपक्रान्तगायत्रीछन्दोविषयत्वेन छन्दस एवाभिधानदर्शनान्न ब्रह्मण इति चेत् ? न, तथा चेतोऽर्पणनिगमात् । न ह्यत्र गायत्रीशब्देन छन्दोमात्राभिधानमभ्युपगन्तव्यं, वर्णसन्निवेशमात्रायास्तस्याः सर्वात्मकत्वासंभवात् ;

(१) 'सदेव' आदर्शपुस्तके।

अपि तु ब्रह्मण्येव गायत्रीद्वारेण चेतोऽर्पणं चित्तसमाधानं निगम्यते । गायत्रीसादृश्यानुसन्धानं वा फलार्थमत्रोपदिश्यते । तत्र दृष्टान्तः-तथाहि दर्शनम् । यथा गायत्री षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदा एवं ब्रह्मापि चतुष्पादिति चतुष्पदत्वयोगात्सादृश्यम् । ननु गायत्र्याश्चतुष्पात्त्वं विरुद्धमिति चेत् ? न, "इन्द्रः शचीपतिर्बलेन पीडितो दुश्च्यवनो वृषा समत्सु सासहिः" इत्यत्र गायत्र्याश्चतुष्पात्त्वश्रवणात् । तथाऽन्यत्रापि छन्दोभिधायिशब्दस्य सादृश्यात् प्रयोगो दृश्यते । "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्" इत्युपक्रम्याह-"सैषा विराड्" (छा. उ. ४-३-८) इति । तस्माद्गायत्रीशब्दोऽपि सादृश्याद्ब्रह्मैव । यद्वा, तथाहि दर्शनं दृश्यते चान्यत्र विकारद्वारेण (१)एवकारेणोपासनमित्यर्थः । "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः" (ऐ.आ.३-२-३-१२) इति श्रुतौ दृष्टम् ॥ २६ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २७ ॥

गायत्रीशब्दवाच्यता ब्रह्मण एवाङ्गीकर्त्तव्या । कुतः ? चैवमिति चकारोत्रावधारणे, एवमेवेति यावत् । ब्रह्मण एव गायत्रीपदार्थत्वाभ्युपगतावेव भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेः भूतपृथिवीशरीरहृदयानां चतुष्पात्त्वोपपत्तेर्न तु छन्दोमात्रस्येत्यर्थः ॥२७॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २८ ॥

ननु पूर्वत्र वाक्ये "त्रिपादस्यामृतं दिवि"(छा. उ. ३-१२-६) इति सप्तमीविभक्त्याऽऽधारत्वेन निर्देशात् "अथ यदतः

(१) अत्र 'द्वारेण ब्रह्मण एवोपासनमित्यर्थः' इति पाठः साधीयान् । आदर्शपुस्तके ' द्वारेण एवकारणेपास्वनामित्यर्थः' इति वर्तते, तदशुद्धप्रायम् ।

परो दिवो ज्योतिः” (छा. उ. ३-१३-७) इत्युत्तरत्र पञ्चम्याऽवधित्वेन द्यौःनिर्दिश्यते । तथाच विभक्तिभेदेनोपदेशस्यापि भेदाज्ज्यो[ति]र्वाक्ये न प्रत्याभिज्ञायाः संभवः इति चेत् ? न, कुतः ? उभयस्मिन्नप्यविरोधात् विभक्तिभेदेनोपदेशभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञाया अविरोधात् । प्रधानप्रातिपदिकार्थस्य प्रत्यभिज्ञा हेतोर्गुणभूतविभक्त्यर्थेन न प्रतिबद्धुं शक्यते इति भावः । यद्वा, (द्व)योरप्येकार्थत्वमेव यथा 'वृक्षाग्रे श्येनः' 'वृक्षाग्रात्परतः श्येनः' इत्युभयस्यापि प्रयोगस्य तात्पर्यैक्यवदत्रापीति । तस्मान्निरातिशयदीप्तिमत्परब्रह्मैव तज्ज्योतिःशब्दाभिधेयमिति सिद्धम् ॥२८॥

इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

(११ इन्द्रप्राणाधिकरणम् । सू० २९-३२)

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २९ ॥

ननु “न वै वाचो न चक्षूषीत्याचक्षते प्राण एवेदं सर्वम्” इत्यारभ्य कौषीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनविद्याम्नायते-“प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च” (कौ. उ. ३-१) इत्यारभ्य तत्र “वरं ते ददामि” इतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनस्तं प्रति “त्वमेव मेऽत्र वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे” इति । तं वरं त्वमेवालोच्य मे मह्यं वृणीष्व देहीत्यर्थः । एवं प्रतर्दनेनोक्त इन्द्र इदमाह-“प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व” (कौ. उ.३-२) इति । उत्तरत्रापि-“अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्था-

पयति (कौ. उ. ३-८-३) इति। "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" (कौ. उ. ३-४) इति च । उपसंहारे च "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृतः" (कौ. उ. ३-८) इति श्रूयते । तत्रेन्द्रप्राणशब्दवाच्यः किं जीवः उत परं ब्रह्मेति संशये जीव इति पूर्वः पक्षः, इन्द्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः । इन्द्रशब्दसहचरितप्राणशब्दस्यापि स एवार्थ इति "तं मामायुरमृतमित्युपास्व" इति तस्यैवोपास्यत्वोपदेशादिति प्राप्ते आह-प्राणस्तथानुगमात् । "प्राणोऽस्मि" इत्यादीन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव। कुतः? तथानुगमात् हिततमत्वप्रज्ञात्मत्वानन्दत्वाजरत्वादीनां हि तथा परमात्मपरिग्रहे सत्येवानुगन्तुं शक्यत्वात् ॥२९॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ ३० ॥

यदुक्तमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मेति, तन्नोपपद्यते, "मामेव विजानीहि मामुपास्व" इति वक्तुरिन्द्रस्य "त्रिशीर्षाणं (१)त्वाष्ट्रमहनमरु(२)न्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" इत्येवमादिभिः प्रज्ञातजीवभावस्यैव स्वात्मन उपास्यत्वोपदेशात् । उपक्रमे जीवभावे निश्चिते सति "आनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्युपसंहारस्यापि तदनुगुणतया नेतव्यत्वादिति

(१) त्वष्टृपुत्रं विश्वरूपं ब्राह्मणम् अहनम् अरुन्मुखान् रौति यथार्थं शब्दयति इति रुत् वेदान्तवाक्यं तत् मुखो येषां ते रुन्मुखाः तेभ्योऽन्यान् वेदान्तबहिर्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्योऽरण्यश्वभ्यो दत्तवानस्मि इत्यर्थः ।

(२) 'अरुन्मुख्यान्' आदर्शपुस्तके ।

चेत् ? तत्र समाधत्ते-अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् । आत्मनि सम्बन्धोऽध्यात्मसम्बन्धस्तस्य भूमा बहुत्वम् आत्मन्याधेयतया सम्बध्यमानानां तदसाधारणधर्माणां तथा चिदचितोश्च बहुलेन सम्बन्धबहुत्वस्य वक्तुः परमात्मत्वे सत्येव सम्भवात् । तथाहि, "यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इत्युपक्रमे हिततमोपासनं परमात्मोपासनमेव तस्यैव हिततमत्वात्, "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । तथा "एक एव साधु कर्म कारयति" इत्यादिसाधुकर्मकारयितृत्वं परमात्मन एव धर्मः, "तद्यथा(१)रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः" इति भूतमात्राप्रज्ञामात्राशब्दोदितचेतनात्मककृत्स्नवस्त्वाधारत्वं "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्यानन्दादयश्च हि यस्मात्परमात्मन एव धर्माः, अतोऽस्मिन्प्रकरणे इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैवोपास्य इत्यर्थः॥३०॥

एवं चेत्तर्हि कथमिन्द्रो मामुपास्वेत्युपदिष्टवानित्यत आह-

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्॥३१॥

"ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म सर्वं खलु इदं ब्रह्म तज्जलानिति अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि यदात्मानं वेदाहं ब्रह्मास्मीति अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा सत आत्मान्तर्याम्यमृतः एष सर्वभूतान्तरात्मा एष ते आत्मान्तर्याम्यमृतः" इत्यादिशास्त्रदृष्ट्या परब्रह्म-

(१) यस्य अरेषु नेमिनाभ्योर्मध्यस्थशलाकासु चक्रोपान्तरूपा नेमिरर्पिता, नाभौ चक्रपिण्डिकायाम् अराः अर्पिताः एवं भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च मीयन्ते इति मात्राः, भोग्याः शब्दादयः पञ्चेति दश भूतमात्रा इत्यर्थः ।

णः सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वात्मत्वमवगम्य "मामेव विजानीहि, मामुपास्व" इतीन्द्रस्य जीवस्यैव स्वात्मत्वेन परमात्मोपदेशो-ऽयं यथा वामदेवः शास्त्रदृष्ट्या स्वान्तर्यामिणं परमात्मानं पश्यन् "अहं मनुरभवं सूर्यश्च कक्षिवानृषिरस्मि विप्रः" (बृ० उ० १-४-१०) इति तमेवावोचत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" इत्यादौ प्राणशब्दवाच्यं प्राणवायुरन्यद्वा इति पूर्वपक्षे वायुरेव मुख्यवृत्त्या तत्रानुगमादिति चेत् ? न, प्राणस्तथानुगमात् । प्राणशब्दवाच्यत्वं परब्रह्मैव तत् शब्दवाच्यत्वं तस्यैवानुगमात् "प्राणस्य प्राणम्" इत्यादिश्रुतेः । न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् । ननु वायुरेवोपासनाविषयस्तत्तदोपास्यस्य आत्मोपदेशात् वक्तुरिन्द्रादेः 'मामुपास्व' इत्यात्मोपदेशादिति चेत् ? न, अस्मिन्नध्याये अध्यात्मसम्बन्धभूमा बहुत्वेन भाति तदन्येष्वनुपपत्तेः, "नारायणादिन्द्रोजायत" इत्यादिवाक्यात् । शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् । ननु मामित्यहमर्थस्य कथमपह्नूयत इति चेत् ? न, शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् । यथा वामदेवः "अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इत्यादिना शास्त्रदृष्ट्या तादात्म्योपदेशेन वक्तुं शक्य एव । जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् । ननु जीवात्कारणं परं "प्राण एवेदं सर्वम्" इत्यादिना जीवमुख्यप्राणयोः परत्वविधानादिति

(२) 'अरुन्मुखान्' आदर्शपुस्तके ।

चेत् ? न, यतस्तदधिकारिभेदेन प्राणजीवब्रह्मणामुपास्यत्रैवि- ध्यात् । ननु प्रकारभेदेन धर्मिभेदो विवक्षित एव इति चेद्धेत्व- न्तरमाह-आश्रितत्वात् । यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः यदासीत्तदधीनमासीत् नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति" इत्यादिना सर्वेषां कारणानां तत्तद्वा- चकानां शब्दानां च ब्रह्माश्रितत्वात् । इह वेदान्तशास्त्रे सर्वेषां तदाश्रितत्वयोगादिति । अनेन पूर्वोक्तन्यायकृतस्वरू- पेण भिन्नत्वेऽपि तद्व्याप्यत्वतदाश्रितत्वादिना चाभिन्नमिति राद्धान्तः ॥ ३१ ॥

इति इन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

इति श्रीभगवद्देवाचार्यपादविरचितायां वेदान्त- सिद्धान्तजाह्नव्यां द्वितीयस्तरङ्गः समाप्तः ।

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SEREIS
No. 358

श्रीमत्पुरुषोत्तमायुधप्रवरसुदर्शनावतार-
निम्बार्काचार्यविरचिता ।

दशश्लोकी ।

निर्दिष्टाचार्यपथावलम्बि-श्रीगिरिधरप्रपन्नविरचितया
लघुमञ्जूषाख्यव्याख्यया समुल्लासिता ।
वैष्णवसंप्रदायविदुषा न्यायोपाध्यायपदवीसनाथेन
काशीस्थ पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिणा
संशोधिता ।

DASHASHLOKEE

by
Shree Nimbârkâchârya
with a commentry called Laghumanjushâ
by
Shree Giridhar Prapanna
Edited by
P. Dhundirâj Shâstri Nyâyopâdhyây & Kâvyatirth

श्रीसर्वेश्वरो विजयते ।

श्री ६ भगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्राय नमः ।

लघुमञ्जूषादशश्लोकीव्याख्याया

भूमिका ।

अथेयं प्रकाश्यते मुद्रायित्वा लघुमञ्जूषाऽऽख्या दशश्लोकीव्याख्या । सेयं दशश्लोकी स्वयं भगवता श्रीनिम्बार्कमहामुनीन्द्रेण व्यधायि । निखिलद्वैताद्वैतदर्शनपुञ्जरहस्यमल्पबुद्धीनामुपकारायोपर्युक्ताऽऽचार्यवर्यैः संक्षेपेणाऽस्यां सङ्गृहीतम् । तदनु श्रीमद्भगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्रप्रदर्शितभेदाभेदसिद्धान्तपथधौरेयैः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणैः श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यदेशिकैः श्रुतिस्मृतिप्रमाणगर्भितं वेदान्तरत्नमञ्जूषाभिधानमादिमं भाष्यव्याख्यानं दशश्लोक्या निबद्धम् । यत्किल वाराणसेयचौखम्बासंस्कृतसीरिजनाम्नि संस्कृतपुस्तकमुद्रणालये प्राङ्मुद्रितमभूत् । लघुमञ्जूषाख्यस्या एव समस्तसरलार्था टीका । मिरजापुरस्थबदली(घाट)घट्टनिवासिना श्रीमदनमोहनदेवाधिदेवानां सेवाधिकारिणो महत्तमपण्डितप्रवरश्रीगिरिधारिप्रपन्नमहोदयाः खल्वस्या निर्मातारोऽन्येषामपि द्वैताद्वैतदर्शनग्रन्थानाम् ।

लघुमञ्जूषातिरिक्ता अन्या अपि काश्चन दशश्लोक्याष्टीकाः सन्ति, यासां यथावसरमस्माभिर्मुद्रणे प्रयतिष्यते । एतत्पुस्तकप्रकाशनसाहाय्ये पं०किशोरदासमहोदयाः विशेषतो धन्यवादार्हाः, यैः श्रीगोकुलदासान्तेवासिनः श्रीकेशवदासमहोदयादिदमुपलभ्य मुद्रणार्थं प्रेषयद्भिर्महानुपकारो विहितः ।

संभाव्यते चास्याः पठनपाठनादिना महानुपकारो भविता स्वसम्प्रदायिनां वैष्णवानां येनास्माकमस्या लघुमञ्जूषायाः प्रकाशनपरिश्रमो सफलीभविष्यति । प्रीयतां चानेन कर्मणा गोपीजनवल्लभावतारो निम्बार्कमहामुनीन्द्र इत्यभ्यर्थ्यते—

फाल्गुनकृष्णाचतुर्थ
ई०१९२७

ढुण्ढिराजशास्त्री
वैष्णवविदुषामनुचरः,
चौखम्बासंस्कृत–सीरीज–सम्पादकः ।

लघुमञ्जूषाव्याख्यासहिताया

दशश्लोक्या विषयानुक्रमणिका।

श्रीसर्वेश्वरो जयतितरां नितराम् ॥
श्रीभगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्राय नमः ॥

लघुमञ्जूषा व्याख्या सहिता

दशश्लोकी ।

वरेण्यम्ब्रह्माद्यैर्विविधविबुधैर्वन्द्यमनिशं
सुवेद्यम्वेदान्तैर्भवविटपबीजं यदुपतेः ॥
शरण्यं सर्वेषां चरणकमलं नौमि सततं
सदा वृन्दारण्ये पशुपपशुवृन्दानुगमनम् ॥ १ ॥

नत्वाऽऽद्याचार्यपादाब्जं स्मृत्वा कृष्णपदाम्बुजम् ॥
लघुमंजूषिकां टीकां दशश्लोक्याः करोम्यहम् ॥ २ ॥
मंजूषैवात्र संक्षेपाल्लिखिता यत्र कुत्रचित् ॥
विलक्षणं च बालानां सुखबोधो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

इह खलु निखिलचेतनाचेतनात्मकानन्तकोटिब्रह्माण्डोद्भवस्थितिलयलीलस्यानन्ताचिन्त्यापरिमितनिरवधिकातिशयस्वरूपगुणशक्तिकस्य केशशेषाद्यमरनिकराधीशावतंसरत्ननिकरदीधितिनीराजिताङ्घ्रियुगलनखज्योत्स्नाभिहतनिजजनान्तःकरणाज्ञानतिमिरस्य निजमायाकृतात्मबन्धनात्मविमुखविश्वजीवोद्दिधीर्षोर्भगवतो महाविभूतिपतेः पुरुषोत्तमस्यायुधप्रवरोऽगणितानन्तकोटिप्रचण्डचण्डांशुसमप्रकाशः सुदर्शनो जगदुद्दिधीर्षया भगवदाज्ञयाऽवनितले तैलंगदेशे द्विजवररूपेणावतीर्य तत्र नियमानन्दनिम्बादित्यनिम्बार्केत्यादिनामभिर्विख्यातो भूत्वा ततः श्रीमद्धंसस्वरूपनारायणशिष्याच्चतुःसनाल्लब्धदीक्षान्नारदात्संप्राप्ताष्टादशाक्षरमन्त्रराजस्तथोक्तं विष्णुयामले—

नारायणमुखाम्भोजान्मन्त्रस्त्वष्टादशाक्षरः ।
आविर्भूतः कुमारैस्तु गृहीत्वा नारदाय च ॥
उपदिष्टः स्वशिष्याय निम्बार्काय च तेन तु ।
एवं परम्पराप्राप्तो मन्त्रस्त्वष्टादशाक्षरः ॥

इतिप्रामाण्यात्सत्संप्रदायप्रवर्त्तकः सर्वाद्याचार्यः श्रीनियमानन्दो दशश्लोकीं निर्ममे । तस्या व्याख्या तु पूर्वाचार्यैर्विस्तरतः कृताऽपि मया मन्दमतीनां बुद्धिप्रवेशार्थं तेषु तेषु तत्तदर्थमादाय मिताक्षरैः क्रियते हरिगुर्वनुग्रहकामेन ।

तत्र विवरणभूतायां वेदान्तरत्नमंजूषायां कोष्ठचतुष्टयं कथितं तदत्रापि ज्ञेयं तथाहि—

तत्त्वत्रयं प्रथमके वाक्यार्थं च द्वितीयके ।
तृतीये साधनं प्रोक्तं फलं कोष्ठे चतुर्थके ॥

तत्र तावच्चेतनाचेतनब्रह्मेति भेदेन पदार्थत्रयाणां मध्ये त्वंपदवाच्यानां प्रत्यगात्मनां स्वरूपं स्वयं निरूपयति ज्ञानस्वरूपं चेत्यादिना ।

ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं शरीरसंयोगवियोगयोग्यम् ।
अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं ज्ञातृत्ववन्तं यदनन्तमाहुः॥१॥

यच्छब्दस्य सर्वैर्विशेषणैः सह सम्बन्धः । जीवमिति विशेष्यं पदम् । एवंभूतं जीवं जीवात्मानं आहुः श्रुत्यादय इति शेषः । कीदृशमित्यपेक्षायामाह ज्ञानस्वरूपमिति । यद्यस्माद्धेतोः ज्ञानं चेतनं स्वरूपं यस्य स तं स्वयंज्योतिस्वरूपमात्मानं "यथा सैंधवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवती"त्यादयः श्रुतयः आहुस्तस्माज्जडात्मस्वरूपवादिनां तार्किकादीनां पक्षो न सम्भवति श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणहीने-

नेतरानुमानाद्यप्रमाणत्वात्। चकारोऽहमर्थस्य संग्रहार्थः अहमर्थस्वरूपमित्यर्थः।

नन्वहंकारस्य मायाकार्य्यत्वं प्रसिद्धमात्मा तद्रूपश्चेज्जडस्वरूप एव सिद्धः कथं तर्हि ज्ञानस्वरूपमिति भवद्भिः प्रतिपाद्यते इति चेन्न। मुक्तावस्थायामपि प्रकृतिसम्बन्धरहितानां वामदेवादीनामहमर्थश्रवणत्वादात्मनामहमर्थस्वरूपत्वमेव न तु प्रकृतिकार्य्यरूपोऽहंकारः "अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेति" श्रुतेः, किञ्च परमेश्वरस्याप्यहमर्थत्वं श्रूयते श्रीमुखवचनेन "मामेकं शरणं व्रज, अहं त्वां सर्वपापेभ्य" इत्यादिसहस्रशो वारंवाराभ्यासरूपेण जीवात्मनस्तु किमु वक्तव्यं विस्तरस्तु बृहन्मंजूषायां द्रष्टव्यः संदिग्धचित्तैः।

ननु जीवेशयोरुभयोरप्यहमर्थाभिन्नज्ञानस्वरूपत्वं चेत्तर्हि तयोर्विशेषाभावाज्जीव एवेश्वर इति कथं न वदसीत्याशंकायां स्वतन्त्रपरतन्त्ररूपं विशेषमाह हरेरधीनमिति। यस्मात् हरेः पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्याधीनमायत्तं सर्वदेशकालवस्तुविषयकज्ञानादौ सर्वकालस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिपूर्वककर्मप्रवृत्त्यादौ च श्रीपुरुषोत्तमायत्तसत्ताकमित्यर्थः। पुरुषोत्तमस्तु स्वतन्त्रसत्ताक एव तस्मात्तयोर्महांतो विशेषाः संत्येवातो हरौ नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। "यदासीत्तदधीनमासीदि"त्यादिश्रुतेः।

नन्वीश्वराधीनत्वादीश्वरेऽतिव्याप्तिर्मास्तु किन्त्वचेतनेऽस्त्येव तस्यापि परतन्त्रत्वसाम्यादिति चेत्तत्राह शरीरसंयोगावियोगयोग्यमिति। शरीरशब्देनोपलक्षितानां बाह्याभ्यन्तरकरणप्राणादीनां कार्य्यकारणाभेदेनानादिकर्मात्मिकाविद्याप्रकृत्यादीनां च संयोगस्य वियोगस्तस्य योग्योऽर्हस्तं यस्मादेतेभ्यः सर्वेभ्यः स्वरूपेण पृथग्भवितुं योग्यो भवति तस्मात्परतन्त्रसाम्येऽप्यचेतनात्पृथ-

भवनरूपविशेषगुणाश्रयत्वादात्मनो नाचेतनस्वरूपत्वमित्यर्थः। इत्यनेनाऽस्य हरिगुरुकृपयानादिकर्मात्मिकामविद्यामपहाय मोक्षभक्तिस्वरूपकत्वं सूचितम्।

नन्वचेतनेऽतिप्रसंगो मास्तु किन्त्वात्मनां विभुरूपत्वमस्त्येव श्रुतिसूत्रादिप्रमाणात् तथात्वे च कालाकाशेश्वरादिष्वतिव्याप्तिः स्यादिति चेत्तत्राह अणुमिति। यस्मात् अणुं अणुपरिमाणकं जीवात्मानं श्रुत्यादयो वदंति तस्माद्विभुवादो नोपपद्यते तथा च "अणुर्ह्ययमात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश अणुर्ह्येष आत्मा यं वा एते सिनीता पुण्यं पापं।

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते॥

इत्यादिश्रुतिभ्यः। उत्क्रान्तिगत्यागतीनां नाणुस्तच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदित्यादिन्यायाच्च। ननु यथैकः सर्षपकणो मेरोः स्वल्पैकदेशमेव व्याप्नोति न समग्रं तथात्मापि कुञ्जरादिपिपीलिकापर्यन्तदेहस्यातिसूक्ष्मदेशमेव न तु सर्वमसम्भवादिति चेन्न। स्वरूपस्याणुत्वेपि तस्य ज्ञानभूतधर्मस्य विभुत्वेन समग्रदेहव्याप्तित्वान्नासम्भवः गुणाद्वालोकवदिति न्यायात्,

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत!॥

इतिदृष्टान्तोपपत्तिसहकृतभगवद्वचनाच्च। एतेनैव विभुप्रतिपादकं सर्ववाक्यमात्रमपि व्याख्यातम्। ननूपाधिभूताया बुद्धेरणुपरिमाणकत्वं प्रसिद्धं स्यात्तद्गुणेनैव तदुपहितानामात्मनामप्यणुत्वं स्यात् "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्ट" इत्यादिश्रुतेरात्मा विभुरेव नाणुरिति चेन्न। रजःपिहितद-

ष्टीनामेवं वक्तॄणां तेषामस्य वाक्यस्यार्थज्ञानाभाववत्त्वात्, तथाहि बुद्धेरणुपरिमाणगुणेन च पुनः आत्मनः स्वस्याणुपरिमाणगुणेनोभयथाप्यवरोऽणुपरिमाणको हि यस्मादाराग्रमात्रोऽतिसूक्ष्मोऽतिसूक्ष्मदर्शिभिरेव दृष्टः इत्यस्यार्थः। हि शब्देन मध्यमपरिमाणवादिनां पक्षो व्यावर्त्यते।

नन्वात्मनो विभुत्वं तु मास्तु किन्त्वविद्याया एकरूपत्वात्तदवच्छिन्न आत्माप्येक एव सर्वेषु देहेष्विति चेत्तत्राह प्रतिदेहभिन्नमिति। देहं देहं प्रति भिन्नो यः सः प्रतिदेहभिन्नस्तं यस्माद्धेतोर्ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु चतुर्विधेषु शरीरेषु स्वरूपेण भिन्नं तस्मान्नैकस्वरूपमित्यर्थः। यद्येवं न स्यादात्मा तर्ह्येकस्मिन्सुप्ते मूर्छिते मृते भयरोगादियुक्ते सति सर्वेषामपि प्रतीतिः स्यात्सा तु कस्यापि नास्त्येवैतेन सुखदुःखादिसांकर्य्यशङ्कापि दूरतो निरस्ता विशेषस्तु बृहन्मञ्जूषायां द्रष्टव्यः।

ननु ज्ञानस्वरूपादिप्रतिदेहभिन्नान्तैरेव विशेषणैर्नात्मस्वरूलक्षणस्य निर्दोषत्वं स्याद्यतोऽस्मन्मतप्रवेशेन दोषग्रस्तत्वात्, तथाहि–पारमार्थिकप्रातिभाषिकव्यावहारिकासु दशासु सतीषु अस्माकं सर्वकथनव्यापारः सम्भवत्येव परमार्थदशायां ज्ञानस्वरूपकथनं प्रातिभाषिकव्यावहारिकयोश्च हरेरधीनत्वादिकथनमनवद्यमेव स्यादित्याशङ्क्य नित्यस्वाभाविकयावदात्मवृत्तिधर्मभूतानेकज्ञानाद्याश्रयत्वेनात्मनो लक्षणस्य निर्दोषत्वमाह ज्ञातृत्ववन्तमिति। यस्माद्धेतोः ज्ञातृत्ववन्तं ज्ञानधर्माश्रयमात्मानमाहुस्तस्मान्न मायावादिमतेऽतिव्याप्तिः, "ते त्वात्मना निर्द्धर्मकं स्वरूपं मन्यन्ते योयं वेद जिघ्राणीति स आत्मा कतम" इत्युपक्रम्य "पुरुष एव द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः विज्ञातारमरे केन विजानीयात् जानात्येवायं पुरुषः न

पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां सोत्तमः पुरुषो नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं एवमेव परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायनाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति यद्वै पश्यन्न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् अविनाशी वा अरे आत्मा अनुच्छित्तिधर्मा" इत्यादिश्रुतिभ्यः ज्ञात एवेति "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि"त्यादिन्यायात् । "एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ" इति गीयमानाच्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादीनामुपलक्षणं ज्ञातव्यम् ।

ननु यथा जले जलं ज्योतिषि ज्योतिर्वा भिन्नं नावतिष्ठते तथात्मनि ज्योतिःस्वरूपे ज्योतिरपीति चेन्न । धर्मिधर्मयोरत्यन्तसाजात्यस्याभेदे नियामकाभावात्, किन्तु भेदाग्रहमात्रे एव तयोर्ज्ञानत्वाविशेषत्वेपि धर्मित्वधर्मत्वावच्छेदेन विजातीयत्वाद्दृष्टान्तासिद्धिः द्युमणितत्प्रभयोस्तैजसत्वसाम्येपि द्युमणित्वप्रभात्वावच्छिन्नतया धार्मिधर्मभावस्य दृष्टचरत्वान्नानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु जले ज्योतिषि चात्यन्तसाजात्यं न साजात्येन भेदाग्रहेपि भेदस्य सत्त्वमेव सावयवद्रव्यत्वेनानुमानात्, अन्यथा घटादौ पार्थिवावयवानामप्यभेदः इति कुतो नाशङ्कथाः तथाचात्र प्रयोगः जले निःक्षिप्तं जलं भिन्नत्वेनावस्थातुमर्हति सावयवद्रव्यत्वात् पार्थिवरजसिनिक्षिप्तपार्थिवरजोवत् तिलराशौ निक्षिप्ततिलवच्च । ननु

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

उपमासूर्यकादिति श्रुतिसूत्राभ्यामीश्वरस्य बुद्धौ यः प्रतिबिंवः तद्वृत्तौ यः स तु तज्ज्ञानभूतः उक्तः कथं स्वाभाविकज्ञानादिधर्माशयो ज्ञानस्वरूपश्चोच्यते इति चेन्न । श्रुतिसूत्रयोरन्यार्थपरत्वेन प्रतिबिंबत्वासंभवात्, तथाहि यथा जले एक एव चंद्रः प्रतिबिंबात्मनातिष्ठत्यपि जलगतशीतार्द्रादिधर्मैर्न लिप्य-

ते प्रत्युत स्वगतशीतप्रकाशादिधर्मैः शीतं प्रकाशं च करोति तथा एक एव भूतात्मा भूते व्यवस्थितः सन् एकधा बहुधा दृश्यते न तत्तद्गतजन्मजराज्वरमरणादिधर्मैर्लिप्यते प्रत्युत ज्ञानानन्दादिस्वधर्मैस्तं तं भूतं ज्ञानानंदादियुक्तं करोतीतिश्रुत्यर्थः। एवंसूत्रस्याप्यर्थः। सूर्य्यकादिवत्सूर्य्यजलादिवत् भूतात्मनो भूतेषूपमा ज्ञेया। किञ्च दुराग्रहेण तयोः प्रतिबिंबपरत्वमर्थं करोति चेत्तत्रापि न सम्भवत्येव यतो दृष्टान्तासिद्धिः स्यात् तथाहि सरूपसाकारादिधर्मविशिष्टयोः सूर्यचन्द्रयोः प्रतिबिंबसरूपादि विशिष्टजले सम्भवत्येव दार्ष्टान्ते तु निरूपनिर्विशेषादिरूपयोर्बिंबोपाध्योः प्रतिबिंबः सर्वथैव न घटते एवमवच्छेदवादोपि नोपपद्यते यतोऽसद्रूपेणाविद्यान्तःकरणरूपेणोपाधिनाशु बुद्धनिर्विशेषव्यापकस्य ब्रह्मणः आवरणासंभवात् सद्रव्याभ्यां मठघटाभ्यामाकाशस्यावरणं तु संभवति दार्ष्टान्ते तु न घटतेऽतो दृष्टान्तसिद्धिः वादीन्द्रकरीन्द्रमुखे चपेटस्तु बृहद्रत्नमंजूषायां कंठीरवाचार्यैः पूर्वाचार्य्यैर्दृढतरः कृतोऽतोत्रोपरम्यते।

ननु तथापीश्वरेतिप्रसंगस्तदवस्थ एव यतो भवन्मते ज्ञातृत्वादिधर्माश्रयः ईश्वरोपि स्यादिति चेत्तत्राह अनन्तामिति। यस्माद्धेतोरनन्तं संख्यावच्छेदशून्यमसंख्यातस्वरूपं तस्मादेकस्वरूपे ईश्वरे नातिव्याप्तिः स्यात्। ननु "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुतिरीश्वरस्याप्यनन्तत्वं वदतीति कृत्वा पुनस्तत्रातिव्याप्तिः स्यादितिचेन्न, यत ईश्वरस्य तु स्वरूपस्येयत्तावच्छेदशून्यत्वं गुणशक्त्यादीनां च संख्याविच्छेदशून्यत्वं च श्रुतिर्वक्ति अतो नातिव्याप्तिशंकावकाशत्वं लक्षणस्येत्यर्थः ॥ १ ॥

नन्वेवमात्मनः स्वरूपगुणादिकं चेत्तर्हि सः कथं नानुभूयते सर्वजनैरित्येवं शंकां परिहरन् विशिनष्टि अनादीत्यादिना--

अनादिमायापरियुक्तरूपं त्वेनं विदुर्वै भगवत्प्रसादात् ।
मुक्तश्च भक्तं किल बद्धमुक्तं प्रभेदबाहुल्यमथापि बोध्यम् २

अनाद्याघटनघटनापटीयस्या गुणमय्या मायया प्रकृत्या परि-युक्तं परिवेष्टितं रूपं यस्य सतं श्रीपुरुषोत्तमात्पराङ्मुखत्वेनाना-दिमायया संकुचितधर्मभूतज्ञानमित्यर्थः । नन्वेवं चेत्तज्ज्ञानं न स्यादथ च विविदिषायास्तत्प्रतिपादकशास्त्राणां च वैयर्थ्यापत्ते-रिति चेत्तत्राह त्वेनमिति । तुशब्दः शंकानिरासार्थकः वै निश्चया-र्थकः एवं शास्त्रप्रमाणसिद्धं प्रत्यगात्मानं भगवत्प्रसादात् श्रीपुरु-षोत्तमानुग्रहात् विदुः जानंति के श्रीभगवदीयानादिसंप्रदाया-नुयायिनः नान्ये—

तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ।

इत्यादिश्रुतेः । एवं जीवात्मस्वरूपादिकं तज्ज्ञानाज्ञानकारणं च प्रतिपाद्येदानीमात्मा कतिविधः स इत्यपेक्षायामाह-मुक्तश्चेत्या-दिना। किलेति निश्चयेन मुक्तंच पुनः भक्तं अथापि बद्धमुक्तं प्रभेदबा-हुल्यं बोध्यमित्यन्वयः।तत्र मुक्तास्तावद्द्विविधाः नित्यमुक्ताः मुक्ता-श्चेति। तत्र गर्भजन्मजरामरणादिप्रकृतिसम्बन्धतत्कार्यविषयका-नुभवशून्यत्वे सति नित्यभगवदीयदर्शनादिभजनानुभवानन्दैक-रसाः नित्यमुक्ताः "सदा पश्यंति सूरय" इत्यादिवचनात् । तेपि द्वि-विधाः आनंतर्याः पार्षदाश्च तत्रानंतर्याः किरीटकुंडलवंश्यादयः पार्षदाश्च गरुडविष्वक्सेनादयः । मुक्ता नाम अनादिकर्माऽ-त्मिकाविद्यानिरूपितप्रकृतिसम्बन्धतत्कार्यदुःखादिविनिर्मुक्ताः । तेपि द्विविधाः एके भगवद्भावापत्तिलक्षणमुक्तिमन्तः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूतामद्भावमागताः ॥

मम साधर्म्यमागता ।

सर्गेपि नोपजायंते प्रलये न व्यथन्ति च ॥

इति भगवद्वचनात्। अन्ये स्वस्वरूपानन्दापत्तिमात्रेण स-न्तुष्टाः। चकाराद्बद्धा अनादिकर्मवासनाकार्य्यभूतदेवतिर्य्यगा-द्यनेकविधशरीरेषु तत्सम्बन्धिषु चात्मत्वात्मीयत्वाभिमानदार्ढ्य-वंतस्ते एव बुभुक्षुशब्देनाभिधेयाः वैषयिकभोगमिच्छवः। ते-पि द्विविधाः बद्धाः नित्यबद्धाश्च भाविश्रेयस्काः बद्धाः नित्य-संसारिणश्च नित्यबद्धाः भक्तं भजनार्हमुमुक्षुं स्वाभाविकापरि-च्छिन्नध्येयाकारेन्द्रियवृत्तिमत्तया भजनशीलत्वाद्भक्तशब्दो मुमु-क्षुवाचकः। अध्यात्म्यादिविविधसांसारिकदुःखानुभवजा तत्के-शत्त्या विरक्ताः सन्तः संसारान्मोक्षमिच्छवो मुमुक्षवः। तेपि द्विविधाः श्रीभगद्भावापत्तिमुक्तिकामाः स्वस्वरूपापत्तिकामाश्च। यद्यपि बद्धमुक्तेतिभेदेनात्मनो द्विविधत्वमेव सिद्धं तथापि प्रभेदबाहुल्यं प्रकृष्टेन भेद प्रभेदस्तेन बाहुल्यं बहुप्रकारकं मु-क्तनित्यमुक्तबद्धनित्यबद्धमुमुक्षित्वत्यादिरूपकं बोध्यम्। वैष्णवै-रिति शेषः। इति त्वंपदार्थसंग्रहः॥ २॥

अथ चाचेतनं निरूप्यते

अप्राकृतं प्राकृतरूपकं च कालस्वरूपं तदचेतनं मतम्।
मायाप्रधानादिपदप्रवाच्यं शुक्लादिभेदाश्च समेऽपि तत्र॥

अप्राकृतमित्यादिना तत् अचेतनं मतं श्रुतिभिरिति शेषः। इत्यन्वयः। ज्ञानादिधर्मानधिकरणत्वे सति चेतनत्वं तत्त्रिविधं प्राकृताप्राकृतकालभेदात्। तत्र तवादप्राकृतमाह प्रकृतिकालाभ्यामत्यंतविलक्षणं प्रकाशात्मकमनावरकस्व-भावमचेतनद्रव्यमप्राकृतं स्यात् "आदित्यवर्णं तमसः परस्तादि"त्यादिश्रुतेः। तमःशब्दाभिधेयाभ्यां प्रकृतिकाला-भ्यां परो विलक्षणमादित्यवत्प्रकाशरूपमिति श्रुत्यर्थः। एतेन त्रिगुणात्मकद्रव्यभिन्नमपि शुद्धमायाकार्यमिति मतनिरासः कृत

प्रकृतिमण्डलाद्भिन्नदेशं परिच्छिन्नवद्दृश्यमानमप्यपरिच्छिन्नं तच्च विश्वरूपदर्शनेऽर्जुनेन दृष्टं आनन्दनित्यविभूतिपरमात्मलोकपरमपदादिशब्दाभिधेयं "योऽस्याध्यक्षः परमव्योमन् तिष्ठति, तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सूरयः । एते वै निरयास्तात लोकस्य परमात्मनः" । इत्यादि वचनेभ्यः । तच्च भगवदीयानादिसंकल्पात्तस्य तदीयानां नित्यमुक्तानां च भोग्यादिरूपेणानेकविधं तत्र भोग्यं भगवद्विग्रहादिभोगोपकरणं च भूषणायुधयानासनालंकारकुसुमपत्रफलादिस्थानं च गोपुरचत्वरप्राकारमणिमण्डपवलोपवनसरोवरादिकम् । तत्रेश्वरस्य नित्यमुक्तानां च विग्रहसंस्थानं च भगवदीयानाद्यनंतेच्छासिद्धं स्वाभाविकमेव बद्धमुक्तानां त्वनादिसिद्धैर्विग्रहादिभिर्योगः । न त्वत्र जन्यत्वादिविकारंशकापि तस्य निर्विकारत्वात् यथोत्सवादिसमये प्राक्सिद्धा वस्त्रभूषणालङ्कारादयो राजभिः स्वभृत्येभ्यो दीयन्ते तथैव प्रकृतिवियोगसमये पूर्वसिद्धा नित्याः सर्वविकारशून्या विग्रहादयस्तत्सेवोपकरणरूपाः श्रीपुरुषोत्तमेन दीयंते इति । श्रीविग्रहश्च स्वरूपवदनंतकल्याणगुणाश्रयः । गुणाश्च निरतिशयसौंदर्यसौगंध्यकुमार्यादयोऽपरिमिता अनंताश्च । "सर्वगन्धः सर्वरसः आप्रणखात्सुवर्ण" इत्यादिश्रुतिभ्यः श्रीभगवतः सर्वदर्शनगमनादिशक्तिमत्त्वान्न तत्रेन्द्रियादिविभागकल्पनापेक्षया गौरवात् । "अपाणिपादो जवनो गृहीते" त्यादिश्रुतिभ्यः तत्साम्यं भजतामपि तथैव व्यवहारः "निरंजनः परमं साम्यमुपैती" त्यादिश्रुतेः "मम साधर्म्यमागता" इत्यादिस्मृतेश्च । कालातीतवस्तुत्वान्न तत्र कालप्रभावः ।

कालेमुहूर्तादिमयश्च काला न यद्विभूतेः परिणामहेतुरिति चतुर्थांशे ब्रह्मवचनात् ।

अथ प्राकृतपदार्थमाह प्राकृतमिति । मायाप्रधानादिपदप्रवाच्यं मायाप्रधानादिशब्दैरभिधीयमानं प्राकृतं स्यात् । आदिशब्देन तमोऽव्यक्तादिसंग्रहः "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, अव्यक्तात्पुरुषः पर"इत्यादिश्रुतिभ्यः । तदेव लक्षणमुखेन द्योतयति शुक्लादिभेदाश्चसमेपि तत्रेति । च पुनः तत्र तस्मिन्प्राकृतपदार्थे समेपि सर्वेपि शुक्लादिभेदाः शुक्ललोहितकृष्णपदाभिधेयाः गुणाः संति गुणत्रयाश्रयत्वमित्यर्थः । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा"मित्यादिश्रुतेः । गुणाश्च सत्त्वरजस्तमांसि "सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमस" इति लक्षितलक्षणभगवद्वचनात् ।

सृष्टिक्रमश्च प्रथमं तावत्प्रलयावसाने सृष्टिसमये श्रीपुरुषोत्तमेक्षणक्षुभितगुणायाः स्वतंत्रसत्तायाः प्रकृतेरध्यवसायहेतुः सात्त्विकादिभेदात्त्रिविधो महानुत्पद्यते । ततो जीवानां देहादावात्मबुद्ध्युत्पादनासाधारणहेतुरहंकारः । सोपि सात्त्विकादिभेदात्त्रिविधः वैकारिकतैजसभूतादिसंज्ञकः तत्र वैकारिकादिन्द्रियाधिष्ठात्र्यो देवता मनश्च तदेव नो वृत्तिभेदात् स्थानभेदाच्चान्तस्करणचतुष्टयसंज्ञां लभते । तत्र मननादिहेतुत्वं मनस्त्वम् । इदमेव मनः शब्दादिसंबद्धं सद्बन्धनहेतुः तत्परित्यागपूर्वकं सपरिकरभगवत्प्रावण्ये सति मोक्षहेतुः "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो"रिति वचनात् । बोधनहेतुत्वं बुद्धित्वं देहादावहंकरणहेतुत्वमहंकारत्वं चेतनहेतुत्वं चित्तत्वं मनसः स्थानं गलांतरं बुद्धेर्वदनं अहंकारस्य हृदयं चित्तस्य नाभिरिति स्थानानि । एषां चन्द्रब्रह्मरुद्रक्षेत्रज्ञाः अधिष्ठात्र्यो देवताः व्यूहदेवा वासुदेवादयोपि तत्तदंतर्यामितयाऽत्रोपास्याः इत्येवमुभयमपि घटत एव । तैजसाहंकारकार्याणि बाह्येंद्रियाणि दश तेपि ज्ञानकर्म-

भेदेन द्विविधानि । तत्र श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणभेदेन पञ्च ज्ञानेंद्रियाणि दिग्वातार्कवरुणाश्विनः एतेषां देवताः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विषयाः । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि वह्नींद्रविष्णुमृत्युप्रजापतिरूपा देवताः वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाः पञ्च कर्मेन्द्रियविषयाः । भूतादिलक्षणतामसाहंकाराच्छब्दादितन्मात्राणि आकाशादिमहाभूतानिचोत्पद्यन्ते तामसाहंकारस्य भूतानां चांतरालिकव्यवहितसूक्ष्मपरिणामात्मकं द्रव्यं तन्मात्रशब्दाभिधेयं दुग्धदध्योरांतरालिकसलिलादिपरिणामवत् । तदेव स्थूलावस्थापन्नभूतशब्दवाच्यं भवति । एवं च तामसादहंकाराच्छब्दतन्मात्रं शब्दतन्मात्रादाकाशं आकाशात् स्पर्शतन्मात्रं तस्माद्वायुः वायोः रूपतन्मात्रं ततस्तेजस्तेजसो रसतन्मात्रं तस्माज्जलं जलाद्गन्धतन्मात्रं तस्मात्पृथिवीत्युत्पत्तिक्रमः । तेषां गुणा शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः, तत्र पञ्चैव पृथिव्याः गुणाः रसपर्यंता जलस्य रूपपर्यंतास्तेजसः स्पर्शपर्यंतौ वायोः शब्दमात्रं नभसः । प्राणाः पञ्चविधाः प्राणापानसमानोदानव्यानभेदात् नागकूर्मादीनां प्राणादिष्वेवान्तर्भावान्न पृथग्ग्रहणम् । इत्थं प्रकृतिमहदहंकारमनोदशेन्द्रियाणि तन्मात्रपञ्चकं भूतपञ्चकं चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि प्राकृतानि । तत्र प्रकृतिमहदहंकाराः पञ्च भूतानि च स्थूलदेहस्योपादानकारणानि इंद्रियाणि भूषणे रत्नानीव तदाक्रम्य स्थितानि पञ्चतन्मात्राणि मनो दशेन्द्रियाणि प्राणश्च सूक्ष्मदेहस्योपादानानि ब्रह्मांडं च कपित्थफलाकारं पञ्चीकृतं पञ्चमहाभूतारब्धं चतुर्दशलोकगर्भकं प्राकृतद्रव्यं मुमुक्षुहेयञ्च विभज्य द्विधा पञ्चभूतानि देवस्तदर्धानि पश्चाद्विभागानि कृत्वा तदन्येषु मुख्येषु भागेषु तत्तान्नियुंजन्सपञ्चीकृतं पश्यति स्मेति पञ्चीकरणम् । महदादिशरीरपर्यंतेषु

मध्येऽन्नविकारत्वात् शरीरमन्नमयः पुरुष इत्युच्यते ज्ञानेन्द्रियैः सहितं मनोमयः पुरुषः कर्मेन्द्रियैः सहितं प्राणादिपञ्चकं प्राणमयः पुरुषः जीवात्मा विज्ञानमयः पुरुषः परमात्मानंदमयः पुरुषः—"स वा एष पुरुषोन्नरसमय" इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

लयक्रमश्च पृथिवी गन्धतन्मात्रद्वारणाप्सु लीयते आपो रसतन्मात्रद्वारेण तेजसि तेजो रूपतन्मात्रद्वारेण वायौ वायुः स्पर्शतन्मात्रद्वारेण व्योम्नि व्योम शब्दतन्मात्रलयपूर्वकं तामसाहंकारे इन्द्रियाणि राजसाहंकारे मनो देवश्च वैकारिके त्रिविधोऽप्यहंकारो महति स चाव्यक्ते सोपि पुरुषे सोपि पुरुषोत्तमे इति प्राकृतः ।

अथ कालमाह कालस्वरूपं चेति । च पुनः कालस्वरूपमचेतनं मतमित्यन्वयः । प्राकृताप्राकृतोभयाभिन्नत्वे सत्यचेतनद्रव्यविशेषः काल उच्यते । स च नित्यो विभुश्च "अथ ह वा नित्यो पुरुषः प्रकृतिः काल" इति श्रुतेः । स च भूतभविष्यद्वर्त्तमानाचिराक्षिप्रादिव्यवहारहेतुः सर्गप्रलययोर्निमित्तं च परमाण्वादिपरार्द्धान्तव्यवहारासाधारणं च । तत्र यावता दिवाकरः परमाणुपरिमाणकं देशमाक्रमति स कालः परमाणुशब्दाभिधेयः, द्वौ परमाणू द्व्यणुकस्त्रयो द्व्यणुकास्त्रसरेणवः त्रसरेणुत्रिकं त्रुटिः त्रुटिशतं वेधः त्रिभिर्वेधैर्लवः तैस्त्रिभिर्निमेषः पञ्चशनिमेषाः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठाः कलाः कलास्त्रिंशन्मुहुर्तः त्रिंशन्मुहूर्तैर्मानुषमहोरात्रं तैः पञ्चदशभिः पक्षः द्वौ पक्षौ मासः द्वौ मासावृतुः षण्मासैरयनं द्वेऽयने वर्षं तत्र दक्षिणायनं देवानां रात्रिरुत्तरायणं च दिनं अयनद्वयात्मकाहोरात्राणां षष्ठ्यधिकशतत्रयेण देववर्षदिव्यैर्वर्षसहस्रैर्द्वादशभिः कृतादियुगचतुष्टयम् । तत्राष्टशतोत्तरचतुःसहस्रवर्षपरिमितं ससंध्यं कृतयुगम्, षट्शतोत्तरत्रिसहस्रवर्षपरिमितं ससंध्यं त्रेतायुगम्, चतुःशतोत्तरं द्विसहस्रवर्षपरिमितं ससन्ध्यं

द्वापरयुगम् शतद्वयोत्तरैकसहस्रवर्षपरिमितं ससंध्यं कलियुगं भवति । चतुर्युगसहस्रपरिमितं चतुर्मुखदिवसं तत्रैकस्मिन्दिवसे मनवश्चतुर्दश जायन्ते तथैव सप्तर्षयो महेन्द्रादयश्च । तत्र चतुर्युगाणां साधिका ह्येकसप्ततिमन्वन्तं मनोः काल उच्यते । तस्य चतुर्दशगुणब्राह्ममहस्तत्परिमाणिका च रात्रिः। ईदृशाहोरात्राणां मानेन वर्षशतं चतुर्मुखस्यायुस्तदर्द्धं तत्रैकं व्यतीतं द्वितीयपरार्द्धस्य वर्त्तमानस्य प्रथमोऽयं कल्पो वाराहसंज्ञकः । सर्वमपि प्राकृतं कालाधीनं कालस्यैतत्सर्वनियामकत्वेपि परमेश्वरस्य नियम्यत्वमेव "ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य" इतिश्रुतेः । लीलाविभूतौ तु परमेश्वरस्य कालपारतन्त्र्यमनुकरणमात्रमेव नित्यविभूतौ तु न तत्प्रभावशङ्कापि "कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतु"रित्यादिवचनात् । इत्यचेतनपदार्थः ॥ ३ ॥

अथ तत्पदवाच्यपरमात्मतत्त्वमाह–

स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिम्।
व्यूहाङ्गिनं ब्रह्म परं वरेण्यं ध्यायेम कृष्णं कमलेक्षणं हरिम्॥

स्वभावत इत्यादिना। वयं कृष्णं सदानन्दं ध्यायेम इत्यन्वयः । बहुवचनं शिष्याभिप्रायेण "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचक" इति वचनात् ।

ननु व्यासार्जुनादिष्वनेकेषु कृष्णशब्दो वर्त्तते कथमेवमर्थः क्रियत इति चेत्तत्राह ब्रह्मेति । ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । तत्रापि विधिवेदादावतिव्याप्तिवारणायाह परमिति । परं क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टम् एतैर्विशेषणैर्रूपम् ।

क्रमसूत्रं व्याख्यातमिदानीं लक्षणसूत्रादीन्यन्यान्यपि व्याचक्षाणो भगवत्पदार्थाभिन्नं ब्रह्मपदार्थमाह निर्वचनमुखेन स्वभावत इति । स्वभावेनैवानादिप्रकृत्यैवापास्ता निरस्ताः समस्ताः

सर्वे दोषा यस्मात्तं, दोषाश्च "अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा" इति पातञ्जलसूत्रात् क्लेशाख्याः पञ्च । त एव तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रशब्दाभिधेयाः । तत्र स्वरूपावरकं तमः, देहाद्यहंबुद्धिर्मोहः, भोगेच्छा महामोहः, क्रोधस्तामिस्रः, अतन्नाशे स्वनाशबुद्धिरन्धतामिस्रः । जन्मास्तित्ववृद्धिपरिमाणापक्षयमरणात्मका विकाराः षड्विधाः । सत्त्वरजस्तमांसि प्राकृतगुणास्तत्कार्यभूताश्चानन्ता बद्धक्षेत्रज्ञधर्मा एतेषामत्यन्ताभावाश्रयत्वमित्यर्थः ।

नन्वेवं चेत्तर्हि गुणदोषतत्त्वाभावान्निर्विशेषसिद्धिः, सा चास्मत्संमतत्वादिष्टैवेति चेत्तत्राह अशेषकल्याणगुणैकराशिमिति । अशेषाणां कल्याणात्मकानामेको मुख्यो राशिपुंजस्तमशेषकल्याणागुणानामेके मुख्या राशयो यस्मिंस्तमिति वा । गुणाश्च ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजोवीर्यसौशील्यवात्सल्यार्जवसौहार्दसर्वशरण्यत्वसौम्यत्वकारुण्यस्थिरत्वधैर्यत्वदयामाधुर्यमार्दवादयः । तत्र ज्ञानं सर्वदेशकालवस्तुविषयकप्रत्यक्षानुभवरूपं, शक्तिश्चाघटनघटनापटीयस्त्वरूपसामर्थ्यं, बलं विश्वधारणशक्तिः, ऐश्वर्यं नियमनशक्तिः, वीर्यं श्रमहेतोरपरिमितत्वेपि श्रमशून्यत्वं, तेजः परैरनभिभूयमानत्वे सति पराभिभवनसामर्थ्यम् । एते षट् भगवच्छब्दवाच्याः । सुशीलत्वं जात्यादिमहत्त्वमनपेक्ष्यातिमन्दैरप्यमायया संश्लेषभावत्वं, वात्सल्यं भृत्ये दोषाननुसन्धानत्वम् मार्दवं आश्रितदुःखासहिष्णुत्वं, आर्जवं मनोवाक्कायैः समत्वं, सौहार्दं आत्मशक्तिमनतिक्रम्यपररक्षणोद्यमः, सर्वशरण्यत्वं ब्रह्मादिस्थावरान्तैः साधारणोपायत्वं, तदेव सौम्यत्वमपि, कारुण्यं परदोषक्षपणस्वभावः, स्थिरत्वं युद्धादावचलत्वं, धैर्यत्वं प्रतिज्ञापालनत्वं, दया निर्हेतुकपरदुःखदुःखित्वे सति तन्निराचिकीर्षा, माधुर्यं अमृतपा-

नवत्र् स्वाददर्शित्वमित्यादयः स्वाभाविका अनंताश्च, सौशील्याद्-यस्तु भगवदाश्रयणे आश्रितरक्षणे चोपयोगिनः इति विवेकः।

पुनः कीदृशं व्यूहाङ्गिनमिति। उपलक्षणार्थोऽयं व्यूहशब्दोऽन्यावतारमूर्तीनां व्यूहा अवताराश्चाङ्गानि तानि विद्यन्ते यस्य स तमनन्तमूर्तिकामित्यर्थः। वासुदेवादयश्चत्वारः केशवादयो द्वादशाश्चैते व्यूहाः। अवतारास्त्रिविधाः गुणपुरुषलीलाभेदेन। गुणनियन्तृत्वेन तदभिमानिदेवकालादिभिः सृष्टयादि-कर्त्तारो ब्रह्मविष्णुरुद्रास्त्रिविधा गुणावताराः। पुरुषा अपि त्रिधाः आद्यो महत्स्रष्टया प्रकृतिनियन्ता कारणार्णवशायी, द्वितीयो गर्भोदशायी समष्टयान्तर्यामी, तृतीयः क्षीरोदशायी व्यष्टयान्तर्यामी। लीलावतारा अपि आवेशस्वरूपभेदेन द्विविधाः। तत्रावेशोऽपि द्विविधः स्वांशावेशः शक्त्यंशावेशश्च। तत्र स्वांशो नरनारायणादिरूपः। शक्त्यंशावेशोपि प्रभवविभवसंज्ञकेन द्विविधः। तत्राद्या धन्वंतरिपरशुरामादयः, द्वितीयः कपिलऋषभचतुःसननारदव्यासादिरूपः। पूर्णश्च नृसिंहो दाशरथीरामः श्रीकृष्णश्चेति विवेकः। एवं पूर्णत्वमुक्त्वा सोपास्यत्वमाह वरेण्यमिति। ब्रह्मादिश्वपाकान्तैः सर्वभूतैर्वरणीयमित्यर्थः। वरेण्यत्वे हेतुगर्भितविशेषणद्वयमाह कमलेक्षणं कमलोपमे ईक्षणे यस्य स तं हरिं ध्यातॄणां मनोहरं तेषां पापं हरतीति वा, 'कमलेक्षणमित्यपि सौंदर्यत्वेन हरिमिति पापहर्तृत्वेन च सर्वेषां वरणीयमिति भावः॥ ४॥

एवं जगत्कारणत्वसर्वशास्त्रवेद्यत्वमुक्तप्राप्यत्वमुमुक्षुध्येयत्वादिकं प्रतिपाद्येदानीं श्रीभूलीलाख्याभिर्निजपत्नीभिः साहित्यमाह—

अङ्गे तु वामे वृषभानुजां मुदा
विराजमानामनुरूपसौभगाम्।

सखीसहस्रैः परिसेवितां
सदा स्मरेम देवीं सकलेष्टकामदाम् ॥ ९ ॥

अङ्गे तु वामे इत्यादिना ।

भगवतः श्रीकृष्णस्य वामांगे वृषभानुजां राधिकां सदा सर्वस्मिन् काले सर्वावस्थायां वा स्मरेमेत्यन्वयः । तुशब्देन रमासत्यभामयोर्ग्रहणं तु पुनः कृष्णस्य वामांगे रमां सत्यभामां स्मरेमेत्यर्थः । एवं च सर्वाणि विशेषणानि देवीत्रयीणां ज्ञेयानि वैष्णवैः । कीदृशीमित्यपेक्षायामाह मुदा निरतिशयानन्दमूर्त्या विराजमानां विशेषेण स्वरूपेण विग्रहेण वा प्रेमकारुण्यादिगुणैश्च राजते दीप्यते तथा तां—

"राधया माधवो देवो माधवेन च राधिका ।
विराजते" । इति ऋक्परिशिष्टश्रुतेः । अत्र वाक्ये माधवपदेन रमायाः चकारेण सत्यभामाया अपि नित्यसम्बन्धः सूचितः । पुनः कीदृशीं अनुरूपसौभगां अनुरूपं श्रीभगवतः कृष्णस्य सदृशं सौभगं शोभनं भगमैश्वर्यं यस्याः सा तां कृष्णात्मिकत्वेन तच्छक्तित्वेन च तद्गुणैश्वर्यादिमतीमित्यर्थः ।

राधा कृष्णात्मिका नित्यं कृष्णो राधात्मको ध्रुवम् ।
इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः ।

पुरुषः कृष्णसर्वात्मा सा शक्तिः सर्वदेवता ।
वराभयकरस्था या सेविता सर्वदैवतैः ॥

इति गौतमीतंत्रोक्तेः । तथा रमापि—

कृष्णात्मिका जगद्धात्री मूलप्रकृतिरुक्मिणी ।
व्रजस्त्रीजनसंभूता श्रुतिभ्यो ब्रह्मसङ्गता ॥

इति गोपालोत्तरतापिनीमन्त्रात् । पुनः कीदृशीमित्यपेक्षा-

यामाह सखीसहस्रैः परिसेवितामिति। अत्र सहस्रपदमनन्तवाचकम् सखीनां दिव्यपरिचारिकानां सहस्रैरपरिमितैः परिसेविताम् परितः समन्तात्सेविताम्।

ननु प्राकृतानां नरेन्द्राणामपि राज्ञ्यस्तादृश्यः स्युरस्याः को वा विशेष इत्याशङ्कायां विशेषमाह देवीमिति। देवस्य गायत्रीमन्त्रप्रतिपाद्यस्य श्रीकृष्णस्य पत्नी देवी तां--

देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता॥
स्वरूपात् द्विभुजा चित्रवसनाभरणान्विता॥
इतिगोपालतापिनीमन्त्रात्।

देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका कृष्णदेवता।
सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिसंमोहिनी परा॥ इति॥

पुनस्तत्रैव यथा राधिका तथा रमापि भवति "श्रियं देवीमुपास्महे" इत्यादिश्रुतेरित्येवं योगवृत्त्या चोभयोर्देवीत्वमुपपद्यते एव। ननु ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिदेवपत्नीनामपि देवीत्वमस्त्येवातस्ता एव किं न स्मरणीया इत्याशंक्य तास्वतिव्याप्तिं वारयन्नस्याः सर्वोत्कृष्टत्वमाह सकलेष्टकामदामिति। सकलेभ्यश्चतुर्विधभक्तेभ्यः पुरुषार्थचतुष्टयन्तत्तदिच्छानुसारेण ददातीति तथा तां--

राधया सहितं कृष्णं यः पूजयति नित्यशः।
भवेद्भक्तिर्भगवति मुक्तिस्तस्य करे स्थिता॥

इति पञ्चरात्रवचनात्। यद्वा सकलेभ्यो ब्रह्मादिस्थावरान्तेभ्यो भूतेभ्यः सृष्टिस्थितिलयात्मकं तत्तदभीष्टं ददातीति तथा तां लीलास्वरूपत्वात्कृष्णशक्तित्वाच्च सर्वेषु व्याप्ता सर्वेषां फलदातृत्वमस्या नाश्चर्यमित्यर्थः। तथा रमापि--

यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने।
आत्मविद्या च देवी त्वं विमुक्तिफलदायिनी॥

इति स्मृतेः। सत्यभामापि तथैव भूदेवीस्वरूपत्वात्सर्वकामदेत्यर्थः। यस्मादेवं तस्माद्राधिकारुक्मिणीसत्यभामाविशिष्टः पुरुषोत्तमः श्रीकृष्ण एव सदोपासनीयः सांप्रदायिभिर्वैष्णवैर्द्विभुजश्चतुर्भुजो वा स्वस्वप्रीत्यनुरूपेण तस्यैवोभयविधरूपत्वन्नात्र तारतम्यभावः ध्यातृभावनाया एवात्र नियामकत्वात् तथा च—

मथुरायां विशेषेण मां ध्यायन् मोक्षमश्नुते ।

इत्यारभ्य—

श्रीवत्सलाञ्छनं हृत्स्थकौस्तुभप्रभया युतम् ॥७॥
चतुर्भुजं शंखचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितम् ।
हिरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तायाभयप्रदम् ॥
ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणुशृंगधरं तु वा । इति ।
सत्पुंडरीकनयनं मेघाभं वैद्युतांबरम् ॥

इत्युभयविधस्यापि ध्यानस्य मोक्षहेतुत्वश्रवणादुभयस्य तुल्यफलत्वादुद्ध्येयत्वाविशेष इति संप्रदायराद्धान्तः ॥

इतिश्रीलघुमञ्जूषायां पदार्थरत्नसंग्रहो नाम
प्रथमकोष्ठिका समाप्ता ।

उक्तसिद्धान्ते विधिमाह—

उपासनीयं नितरां जनैः सदा
प्रहाणयेऽज्ञानतमोऽनुवृत्तेः ॥
सनन्दनाद्यैर्मुनिभिस्तथोक्तं
श्रीनारदायाऽखिलतत्त्वसाक्षिणे ॥ ६ ॥

उपासनीयमिति । मुमुक्षुभिर्जनैरुक्तलक्षणं श्रीकृष्णरूपं परं ब्रह्म सदोपसनीयं विध्यर्थके तव्यप्रसङ्गस्थानेऽनीयरप्रत्ययः "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य आत्मानमेव लोकमु-

पासीत तस्मात्कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसयेत्तं भजेदि"-तिविधिश्रवणात् । सदेति कालविच्छेदं निराकरोति ।

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥
स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् ।
सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयारेव किङ्कराः ॥

इत्यादिस्मरणात् । दिवसे दिवसे सकृत्तस्यावच्छेदकः कालस्तद्वारणायाह नितरामिति। गङ्गादिप्रवाहवत्क्षणाद्यपरिच्छेदेन।

यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत्।
सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रांतिः सा च विक्रिया ।

इति वचनात् । एतेन स्मृतिसन्धानस्यापरिच्छिन्नत्वं विधीयते तथा च श्रुतिः-"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" । जनशब्देन श्रीकृष्णोपासनस्याधिकारिसाधारण्यं सूचितं यस्मादस्योपासने सर्वेषां ब्रह्माद्यंत्यजातानामधिकारः । तत्र वैदिकोपासने तु त्रैवर्णिकोऽधिकरोति पौराणिके शूद्रांत्यजादयोपीति विवेकः।

उपासनप्रयोजनमाह प्रहाणयेऽज्ञानतमोनुवृत्तेरिति । अज्ञानतमोनुवृत्तेः प्रहाणये इति योजना । अनादिकर्माख्याज्ञानमेव तमः स्वरूपादितिरोधानस्वभावकत्वात् तस्यानुवृत्तिः सम्बन्धः श्रीकृष्णप्राप्तिप्रतिबन्धकस्तस्याः प्रहाणये ध्वंसायेत्यर्थः । "स्मृतिलाभे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष" इति श्रवणात् "अनन्याश्चिन्तयन्तो मां, तेषामेवानुकंपार्थ"मित्यादिभगवद्वचनाच्च ।

ननु "यद्वाचा नाभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदयदिदमुपासत" इत्यादिश्रुतेरुपासनाविषयस्य ब्रह्मत्वनिषेधात् कथमिवोपासनाविधानं कथंतरां च ब्रह्मण उपास्यत्वमित्याश-

ङ्कानिरासार्थं स्वसंप्रदायसंततिं प्रमाणयन्संप्रदायस्यानादित्वं वैदिकत्वं चाह भगवानाद्याचार्यः सनंदनाद्यैर्मुनिभिस्तथोक्तमिति। सनन्दनाद्यैर्भगवदवतारैर्मुनिभिः मननस्वभावैस्तथा पूर्वोक्तरीत्योक्तं कथितम्। सनन्दनाद्यैरित्यनेन भगवदवतारत्वेनतेषामुपदेशस्यापि प्रमाणान्तरनैरपेक्ष्यं सूचितम्। मुनिभिरित्यनेन प्रमादादिरहितत्वात् तेषामाप्ततमत्वमुक्तम्। कस्मै इत्यपेक्षायामाह श्रीनारदायेति। अस्मद्गुरवे इत्यर्थः। तेनैव मह्यं यदुपदिष्टं तदेवात्रोक्तं मयापीति शेषः। कीदृशायेत्यपेक्षायामाह अखिलतत्त्वसाक्षिणे इति। सर्वतत्त्वविषयकप्रत्यक्षानुभवाश्रयभूताय सर्वज्ञाय सर्वेदार्थरूपश्रीपंचरात्रप्रवर्त्तकायेत्यर्थः। ननु "सोऽहं भगवः शोचामि ते मां शोकस्य पारं दर्शयत्वि"त्यादेस्तस्यैव वचनेन नारदस्य शोकाश्रयत्वश्रवणात् कथं सर्वज्ञत्वमिति चेन्न। उपदेशोत्तरकालीनत्वादाद्याचार्याणां वाक्यस्य श्रीनन्दनादिचरणोपसत्तेः प्राक् शोकवत्त्वेपि श्रीभगवद्गुरूपदेशेन सकारणनिवृत्त्या सर्वज्ञतासिद्धेत्यर्थः। विस्तरस्तु बृहन्मञ्जूषायां द्रष्टव्यः॥ ६॥

इत्थं तावत् "तत्त्वमसि सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"त्यादिवाक्यप्रवृत्तितत्त्वमादिपदार्था निरूपिताः तत्र ज्ञानस्वरूपमित्यादिश्लोकद्वयेन त्वंपदार्थः, अप्राकृतमित्येकेनेदंपदार्थः स्वभावतोपास्तेत्यादियुग्मेन तत्पदार्थश्च व्याख्यातः। उपासनीयमित्येकेन तत्पदार्थस्य सर्वोपास्यत्वं तदुपासनस्य विधेयत्वं च प्रतिपादितमिदानीमुक्तोपासनस्य निदिध्यासनाख्यस्यान्तरङ्गं श्रोतव्यादिश्रुतिविधेयं वाक्यजन्यं ज्ञानं निरूपयन् तत्त्वमस्यादेर्वाक्यस्यार्थमाह—

सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकं
श्रुतिस्मृतिभ्यो निखिलस्य वस्तुनः।
ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदविन्मतं

त्रिरूपताऽपि श्रुतिसूत्रसाधिता ॥ ७ ॥

सर्वं हीति । हि यस्मात्कारणात् निखिलस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिपुरुषक्षराक्षरादिशब्दाभिधेयस्य चेतनाचेतनरूपसर्वस्य "प्रधानक्षेत्रज्ञपति"रिति श्रुतेः ।

प्रकृतिं पुरुषं चैवं विद्ध्यनादी उभावपि ।
क्षेत्रक्षेत्रयोर्ज्ञानं,
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥

इत्यादिस्मृतेः वस्तुनः सन्नित्यभावादिपर्यायस्य पदार्थस्येत्यनेनावस्तुत्वासत्यत्वमिथ्यात्वादिपक्षो दूरतः परिष्कृतः "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभावानां सितासिता च रिक्ता चे"दित्यादिश्रुतेः । श्रुतिस्मृतिभ्यः श्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यः "एष सर्वभूतान्तरात्मा एष ते आत्मांतर्याम्यमृतं" इत्यादिश्रुतिः,-

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च

इत्यादिस्मृतिः "आत्मेत्युपगच्छन्ति ग्राहयंति चे"त्यादिसूत्रं चेत्यादिभ्योऽनेकप्रमाणेभ्यः ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्म आत्मा यस्य चेतनाचेतनरूपवस्तुजातस्य तद्ब्रह्मात्मकं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्, "एष मे आत्मांतर्यामी एष ते आत्मांतर्यामी सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं"-

अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः ।
अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः ॥
इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥

इत्यादिभ्यः । अतः हेतोः सर्वचेतनाचेतनरूपविश्वविषयकं

विज्ञानं विशेषज्ञानं "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मि आत्मैवेदं सर्वं सर्वमिदं ब्रह्म त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि, एकः स यस्तं यदिहास्ति किंचित्तदच्युतो नास्ति परं ततोन्यत्। सोहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम्॥

अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः।
यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः॥

तदा को भवान् कोहमित्येतदफलं वचः तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः अधिकं तु भेदनिर्देशाचान्यः, अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके उभयव्यपदेशादहिकुंडलवदि"त्यादिश्रुतिसूत्रप्रतिपादितं यथार्थकं यथार्थवस्तुविषयकत्वाद्यथार्थकं भवतीत्यर्थः।

ननु यदि सर्वं वस्तुमात्रं ब्रह्मैव स्यात्तर्हि ब्रह्मव्यतिरिक्तयोश्चेतनाचेतनपदार्थयोरभावात्तत्त्वत्रयस्याग्रहं त्यक्त्वा सर्वं वस्तुमात्रमित्येकं ब्रह्मैव सत्यमिव कथं नोच्यते इत्याशंकायां श्रुत्यादिप्रमाणेन तत्त्वत्रयस्य सत्यत्वप्रतिपादनेन स्वसिद्धान्तमाह त्रिरूपतापीति। अपिशब्दश्चार्थकः च पुनः त्रिरूपता भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपता यथार्थैव। कुत इत्यपेक्षायां हेतुगर्भितविशेषणमाह श्रुतिसूत्रसाधितेति। सूत्रैर्निर्णयासाधारणप्रमाणभूतैः साधिता निर्णीता यतः श्रुतिसूत्रसाधितत्वं त्रिरूपतायाः अस्ति तस्मात्रिरूता यथार्थैवेत्यर्थः। तथा च श्रुतयः—"भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा, आनन्दं ब्रह्मणोविद्वान्न बिभेति कुतश्चन, सर्वं प्रोक्तं त्रिवि

र्धं ब्रह्मैतदि''त्याद्याः । सूत्राणि च 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यतः' इत्यादीन्यन्यान्यप्यनुसंधेयानि जिज्ञासुजिज्ञासाजिज्ञास्यरूपत्रिरूपत्वप्रतिपादनपरत्वादुक्तसूत्रस्यैवमन्यदप्यनुसन्धेयम् । तत्राप्ततमानां प्रमाणमाह इतिवेदविन्मतामिति । इत्येवं प्रकारेण ब्रह्मात्मकत्वतदापत्तिस्थितिप्रवृत्तिकत्वतद्व्याप्यत्वेभ्यो ब्रह्माभिन्नत्वात् । त्रिरूपत्वश्रवणस्मरणाभ्यां स्वरूपेण भिन्नत्वाच्च ब्रह्मभिन्नाभिन्नं चेतनाचेतनात्मकं विश्वमिति वेदविदां श्रीसनत्कुमारनारदव्यासादीनां मतं निर्णीतं सिद्धान्त इत्यर्थः । किं च यद्वस्तु यदात्मकं भवति तत्तस्मादभेदार्हमित्याम्नायते छान्दोग्यैः प्राणसंवादेन 'वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राण इत्याचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवती'त्यादिना । अपि च 'यो यद्व्याप्यः स तद्रूपो भवति,

योयं तवागतो देव समीपे देवतागणः ।
स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान् ॥

सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्व' इत्यादिस्मृतेः । किंच विश्वात्मा पुरुषोत्तमः स्वाश्रितस्वतन्त्रसत्तया विश्वस्मादभिन्नः सर्वज्ञादिवद्धावरूपेण परतंत्रसत्ताभावरूपधर्मेण च विश्वस्माद्भिन्नः, एवं च पुरुषोत्तमादपृथक्स्थितिप्रवृत्तिकत्वेन चेतनाचेतनात्मको विश्वाऽभिन्नः स्वसाधारणधर्मेण परतन्त्रसत्तारूपेण भिन्न इत्येवं विश्वभिन्नाभिन्नः पुरुषोत्तमो भगवान् परब्रह्मभूत इति सिद्धान्तः । किंचैवमेव तत्पदार्थो विश्वात्मा पुरुषोत्तमः त्वंपदार्थश्च क्षेत्रज्ञान्तरात्मा तयोरभेदो घटो द्रव्यं पृथिवी द्रव्यमित्यादिवन्मुख्य एवातो युक्तमुक्तसिद्धान्तस्य साधीयस्त्वम् ।

ननु तत्पदार्थो विश्वात्मा पुरुषोत्तम इति निर्विवादत्वान्नात्र शंकावकाशः, परन्तु त्वंपदार्थस्य क्षेत्रज्ञतया सुप्रसिद्धत्वात्क-

थं क्षेत्रज्ञान्तरात्मत्वं प्रतिपाद्यत इति चेदुच्यतेऽवहितमनस्त्वेन श्रूयतां–यथाग्नेऽर्गित्यत्राग्निशब्द अकाराद्यवच्छिन्नानुपूर्वीकाग्निशब्दवाचकः अग्नौ जुहोतीत्यत्र स एवाग्निशब्दो दहनप्रकाशनादिशक्त्यवच्छिन्नवस्तुविधायकः इत्येवमुभयार्थविधायकत्वमग्निशब्दस्य शक्यत्वेन मुख्यमेवेति शाब्दिकानां मतं तथैवोपनिषदानां सिद्धान्ते सर्वेषामपि ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिचेतनाचेतनवस्तुमात्रपराणां शब्दानां तत्तत्पदार्थवाचकत्वेपि तत्तदात्मभूतब्रह्मपरत्वमविरुद्धं ब्रह्मणः सर्वात्मत्वात् । यथा च चतुर्मुखादिपिण्डाश्चतुर्मुखादिशब्दानां शक्यास्तदवच्छिन्नास्तत्तच्चेतयितारश्चोभयेपि चतुर्मुखादिशब्दैर्विधातुं सुशक्यास्तथा चतुर्मुखादिपिण्डतत्तदवच्छिन्नक्षेत्रज्ञाभिधानपरत्वेपि तेषामन्तरात्मत्वाद्ब्रह्माभिधानपरत्वं वस्तु सुशकमिति भावः । एतदभिप्रेत्य वस्तुजातस्य ब्रह्मत्वमुद्घोषयंति श्रुतयः "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वम्प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेत"दित्याद्याः । "नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति सर्वे वेदा यत्पदमामनंती"त्यादिश्रुतीनामप्युक्तसिद्धांते प्रमाणत्वात् । किं च सर्वश्रुतिमूलभूता गायत्र्यप्युभयप्रकारतां प्रतिपादयति तथा हि देवशब्दाभिधेयस्य पुरुषोत्तमस्य सर्वनियन्तृत्वात् स्वतन्त्रसत्ताश्रयत्वं अस्मच्छब्दाभिधेयानां चेतनानां धीशब्दोपलक्षितस्याचेतनवस्तुनश्च तन्नियम्यत्वाभिधानात्परतन्त्रसत्ताश्रयत्वमिति विश्वभिन्नाभिन्नं ब्रह्म सर्ववेदान्तार्थः सिद्धः । एवं सर्वेषामपि वाक्यानां स्वार्थे शक्तित्रयैव प्रामाण्यान्न विरोधशंकावकाशः । एतेनैव 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिवाक्यान्यपि व्याख्यातानि भवन्ति तुल्ययोगक्षेमत्वात्तेषामलं विस्तरेण ।

इति श्रीलघुमञ्जूषायां वाक्यार्थरत्नसंग्रहो नाम
द्वितीया कोष्ठिका समाप्ता ।

एवं तावत्प्रथमकोष्ठे पदार्था निरूपिताः, द्वितीये च भेदाभेदभेदानिषेधपराणां वाक्यानामविरोधप्रकारेण समन्वयपूर्वकं स्वार्थे प्रामाण्यं प्रतिपादितमथेदानीं साधनानि विधीयन्ते। तानि च कर्मज्ञानभक्तिप्रपत्तिगुर्वाज्ञानुवृत्तिभेदाद्विविधानि। तत्र नित्यनैमित्तककाम्यभेदात्कर्मयोगस्त्रिविधः। तत्र "अहरहः संध्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि"त्यादिना नित्यतया विधीयमानानि संध्योपासनस्नानजपतर्पणादीनि एवं यज्ञदानाध्ययनानि च नित्यानि त्रैवर्णिकद्विजातिसाधारणानि भवन्ति। याजनादानाध्यापनानि च द्विजाग्र्यसाधारणानि, तेषां त्रयाणां तु निष्कामतयानुष्ठाने नित्यत्वं सकामतयानुष्ठानेऽनित्यत्वमिति विभागः। याजनादिनाऽऽदानं तु यावद्देहयात्रामात्रमेवाधिकं तु प्रतिग्रह एवान्यथा दानस्य तृतीयस्य वैयर्थ्यादतः षट्कर्मको ब्राह्मणस्त्रिवर्णिककर्मकौ क्षत्रियवैश्यौ चेति। अथेन्द्रियनिग्रहतीर्थसेवनोपवासफलाहारदेहशोषणान्नपानादीनि सर्वसाधारणानि कर्तृत्वाद्यभिमानशून्यैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितानां तेषां मनःशुद्धिपरम्परया ज्ञानभक्तिजनकत्वेन मोक्षसाधकत्वं सकामत्वेनानुष्ठीयमाने च काम्यकोटावन्तर्भाव इति विवेकः। अथ केनचित्कालादिविशेषनिमित्तेन विधीयमानश्राद्धादिकर्म नैमित्तिकं "स्वर्गकामो यजेदि"त्यादिना सकामतया विधीयमानानि कर्माणि काम्यानि तेषां तु निषिद्धवत्संसारहेतुत्वाविशेषान्मुमुक्षुभिस्तानि हेयान्येव ज्ञानयोगश्चात्रैव पूर्वग्रन्थे संगृहीतः। भक्तियोगोपि निरन्तरश्लोकेन वक्ष्यते। अस्मिन् श्लोके तु प्रपत्तिगुर्वाज्ञानुवृत्तियोगौ प्रतिपाद्येते--

नान्या गतिः कृष्णपदारविन्दा-
त्सन्दृश्यते ब्रह्मशिवादिवन्दितात्।

भक्तेच्छयोपात्तसुचिन्त्यविग्रहा-
दचिन्त्यशक्तेरविचिन्त्यसाशयात् ॥ ८ ॥

नान्या गतिरिति। तत्र प्रथमपादेन—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वा वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये।
सर्वस्य शरणं सुहृत्,
तावदार्तिस्तथा वाञ्छा तावन्मोहस्तथा सुखम्।
यावन्न याति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत !।
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
य एनं संश्रयन्तीह भक्त्या नारायणं हरिम् ॥
ते तरन्तीह दुर्गाणि नात्र कार्या विचारणा।

इति श्रुतिस्मृतीतिहासादिवाक्यानामर्थः प्रतिपाद्यते नान्या गतिः कृष्णपदारविन्दादिति। श्रीकृष्णपदारविन्दादन्या क्षेत्रज्ञानां गतिः श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु न दृश्यते इत्यन्वयः।

गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्।
अहमेव गतिस्तेषां, त्वं हि लोकगतिर्ब्रह्मन् !,
नहि विष्णुमृते काचिद्गतिरन्या विधीयते ॥

अगतीनां गतिर्भवानित्यादिस्मृतेः। अयं गतिशब्दः प्रपत्तिपरः

अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिंचनो गतिः।
त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः ॥

शरणागतिरित्युक्ता, सा देवेऽस्मिन् प्रयुज्यतामिति लक्षण-समन्वयात्।

सा च षड्विधा—

अनुकूलस्य संकल्पः प्रतिकूलस्य वर्जनम् ।
रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा
आत्मनिक्षेपकार्म्मण्ये षड्विधा शरणागतिः ।

इतिवचनात् । अस्यार्थः अनुकूलस्य संकल्पो नाम श्रीपुरुषोत्तमस्य सर्वात्मत्वं निश्चित्य ब्रह्मादिस्थावरपर्य्यन्तप्राणिमात्रस्यानुकूलाचरणाध्यवसायः । इति प्रथमयोगः ।

चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्वपुः ।
अतस्तदानुकूल्यं मे कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥ इति वचनात् १

प्रतिकूलस्य वर्जनं पूर्वोक्तविपरीतहिंसामात्सर्य्यादित्यागः । स च विरोधिस्वरूपनिर्णये वक्ष्यते ।

परापवादं पैशून्यमनृतं यो न भाषते
अनुद्वेगकरं चापि तोष्यते तेन केशवः ॥
परपत्नीपरद्रव्यपराहिंसासु यो मतिम् ।
न करोति पुमान् भूप तोष्यते तेन केशवः ॥
न ताडयति नो हन्ति प्रणिनोऽन्यांश्च देहिनः ।
यो मनुष्यो मनुष्येन्द्र तोष्यते तेन केशवः ॥
इति सगरं प्रति और्ववाक्यम् ।
मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषुः यः स मामेति पांडव ॥इत्युभयत्र प्रमाणम् २

विश्वासो नाम वात्सल्यादिगुणरत्नाकरः सर्वाश्रयः सर्वशरण्यः प्रपन्नानस्मान् रक्षिष्यत्येवेति निश्चयो विश्वासः—

रक्षिष्यत्यनुकूलान्न इति या सुदृढा मतिः ।
स विश्वासो भवेच्छक्र सर्वदुष्कृतनाशनः ॥ इति तृतीयः ३

गोप्तृत्ववरणं च सर्वज्ञः सर्वरक्षासमर्थः कारुण्यवात्सल्यादि-

गुणसागरोपि पुरुषोत्तमः प्रार्थनाशून्यैरात्मपराङ्मुखैर्जनैरप्रार्थितो न गोपायति अन्यथा सर्वमोक्षप्रसङ्गात् शास्त्रसेतुभङ्गापत्तेश्चेति निश्चित्य बुद्धेः सदैव प्रार्थनाप्रावण्यं आत्मरक्षाविषयात्मकतद्राक्षितत्वव्यवसायविशेष इति यावत् ।

अप्रार्थितो न गोपायेदिति या प्रार्थनामतिः ।
गोपायिता भवत्येव गोप्तृत्ववरणं स्मृतम् ॥

प्रार्थनारूपं तु—

श्रीकृष्णरुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर ! ।
संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो ! ॥
केशव क्लेशहरण नारायण जनार्दन ! ।
गोविन्द परमानन्द मां समुद्धर माधव ! ॥

इत्यादिमंत्रैः स्पष्टं ज्ञाप्यते । इति चतुर्थः ४

आत्मनिक्षेपश्च प्रपत्तव्यस्य माधवस्यासाधारणप्रसादहेतुः प्रपत्तिरेवेति । निश्चयेन तेन रक्ष्यमाणस्यात्मनोऽहंममत्वफलस्वाम्यादीनां भारस्य श्रीभगवत्यर्पणम्—

आत्मात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप उच्यते । इति वचनात् ।

आत्मा राज्यं धनं मित्रं कलत्रं वाहनानि च ।
एतद्भगवते सर्वमिति तत्प्रोज्झितं सदा ॥ इत्युपरिचराख्याने।

राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥

इति वाल्मिकीये भरतवचनात् ।

द्व्यक्षरं तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।

इति भारतवचनात्, "सर्वधर्मान्परित्यज्ये"ति चरमोपदेशात् ।

इति पञ्चमः ५

कार्पण्यं च उपायानामसिद्ध्या तद्विपरीतानामपायानां स्वतः प्राप्त्या च कर्तृत्वाद्यभिनिवेशरूपगर्वहानिः ।

उपाया नैव सिद्ध्यन्ती ह्यपायाविविधास्तथा ।
इति या गर्वहानिस्तद्दैन्यं कार्प्पण्यमुच्यते ॥

इति वचनात् इति षट् ६ । एतेष्वात्मनिक्षेप एकांगित्वान्मुख्यः। अन्ये च तत्सहकारिणस्तदङ्गभूता इति विवेकः ।

ननु विधिशिवेंद्रादिषु नानादेवेषु विद्यमानेषु सत्सु कथं श्रीकृष्णादेव गतिर्नान्येभ्य इत्याशंक्यास्य सर्वसेव्यत्वमाह ब्रह्मशिवादिवन्दितादिति । ब्रह्म शिवादिर्येषां ते तथा तैर्देवैर्वंदितात् तेषां स्तुतिनमस्कारादिविषयभूतादित्यर्थः । "यं सर्वे देवा नमंति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति" श्रुतिः ।

ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा ।
विष्णुमायामहावर्त्तमोहांधतमसा वृताः ॥
आराध्य मामभीप्सन्ते कामानात्मविशुद्धये ।

इति चैव बलभद्रवचनात् । ननु ब्रह्मादिसुरसेव्यस्य जीवत्तिर्यग्योन्यादिषु जन्मासंभव एवेत्याशंक्य स्वभक्ताधीनत्वेन सर्वं घटत इत्याह भक्तेच्छयोपात्तसुचिंत्यविग्रहादिति । भक्तानामिच्छा भक्तेच्छा तयोपात्ता व्यक्तीकृताः सुचिन्त्याः सुष्टु चिन्तनयोग्या विग्रहा मत्स्यादिरूपा विश्वरूपादयो वा येन सः उपात्तसुचिन्त्यविग्रहः । यस्मात् सत्यव्रतप्रह्लादार्जुनादीनामिच्छया मत्स्यनृसिंहविश्वरूपादिविग्रहान् स्वीकृतवानित्यनेन ब्रह्मादिभ्योऽपि भक्तानामाधिक्यं सूचितम् ।

धन्योस्यनुगृहीतोसि यत्ते दृष्टः स्वयं प्रभुः ।
नहि तं दृष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपि स्वयम् ॥

इति नारायणीये नरनारायणवचनादीत्यनेकानि प्रमाणानि बृहन्मञ्जूषायां द्रष्टव्यानि ।

नन्वस्य भक्ताधीनत्वे सति स्वतंत्रत्वहानिस्तथात्वे चेश्वर-

त्वाभावात्सेव्यत्वाभावः स्यादिति चेदत्राह अचिंत्यशक्तेरिति । तावच्छब्देन चिंतयितुंयोग्या चिन्त्या तर्कगोचरा न चिन्त्या तर्कगोचराशक्तिर्यस्य सोऽचिन्त्यशक्तिस्तस्मात् उपलक्षणं चैतज्ज्ञानैश्वर्यादीनां स्वरूपवद्यावदात्मभाविचित्रापरिच्छिन्नासंख्याताः स्वाभाविक्योऽघटनघटनापटीयस्यः शक्तयो ज्ञानादयश्च यस्य स तस्मादिति "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । इत्यनेनाचिन्त्यशक्तिसार्वज्ञादिगुणयुक्तत्वेनेश्वरत्वात्सर्वसेव्यत्वमस्य सूचितमिति । यस्माद्चिन्त्यशक्तिस्तस्मात् अविचिन्त्यसाशयादिति । आशयेन सह वर्त्तमानं साशयं तात्पर्यं ब्रह्मादिभिराचिन्त्यमतर्क्यं साशयं तात्पर्यं यस्या सावाचिन्त्यसाशयस्तस्मात् "कोद्धा वेद यत आ बभूव त्वं हि त्वां वेत्थ योसि सोसि न ते विष्णो जायमानो न जातो देवस्य महिम्नः परमं तमाये"त्यादिश्रुतिभ्यः,

प्रजापतिं च रुद्रं च सृजामि च हरामि च ।
केपि मां नैव जानन्ति मम मायाविमोहिताः॥ इति स्मृतेश्च ।

यं नायं भगवान्ब्रह्मा जानाति परमं पदम् ।
तं नता स्म जगद्धाम सर्वं सर्वगमच्युतम् ॥
यं न देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः ।
जानंति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

इति वाराहवचनात् ॥ ८ ॥

एवं प्रपत्तियोगमुक्त्वाऽथेदानीं भक्तियोगमाह—

कृपाऽस्य दैन्यादियुजि प्रजायते
यया भवेत्प्रेमविशेषलक्षणा ।
भक्तिर्ह्यनन्याधिपतेर्महात्मनः
सा चोत्तमा साधनरूपिकाऽपरा ॥ ९ ॥

कृपास्येति। अस्य निरतिशयस्वाभाविककारुण्यवात्सल्यक्षमा-सौहार्द्रस त्यप्रतिज्ञत्वादिगुणाढ्यः श्रीकृष्णस्य कृपा दैन्यादियुजि पुंसि जायते इति योजना।

उपाया नैव सिद्ध्यन्ति ह्यपाया विविधास्तथा।
इति या गर्वहानिस्तद्दैन्यं कार्पण्यमुच्यते ॥

इति वचनात्। दैन्यं कार्पण्यमादिर्यस्याः सा दैन्यादिः पूर्वोक्ता षडङ्गा शरणागतिस्तां युनक्तीति दैन्यादियुक् तस्मिन् शरणागतिसम्पन्ने ह्यनुप्रपन्ने जनेऽस्य कृपा जायते इत्यर्थः। दैन्यादियुजीत्यनेन पदेन पूर्वोक्तोपायेषु प्रपत्तेः प्राधान्यता सूचिता।

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत!।
तत्प्रसादादवाप्नोषि शाश्वतं पदमव्ययम् ॥
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते। इति श्रीमुखोक्तेः।

ननु यद्यसमर्थः स्यात्तर्हि तस्य केवलं कृपैव किं करिष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं विशेषणमाह अनन्याधिपतेरिति। अन्योऽधिपतिर्यस्य सोऽन्याधिपतिः नान्याधिपतिरनन्याधिपतिस्तस्यानन्याधिपतेः अतिशयसाम्यानर्हस्वरूपगुणादिकस्येत्यर्थः।

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेकमीड्यम् ॥
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके।
न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गं न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः।
स कारणं कारणाधिपाधिपः,
न त्वत्समश्चाभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः। इत्यनेन सर्वसामर्थ्यवत्त्वं सर्वोत्कृष्टत्वं च द्योतितम्। अत एव महात्मन इति। महानात्मा

स्वरूपं यस्य तथा सस्तस्य विश्वात्मत्वात्, अनेन सर्वजीवनिकायेङ्गितवेत्तृत्वमुक्तम् । असौ प्रपन्नोऽमायया मां भजति प्रपत्तिव्याजेन वा मां न वञ्चयति इति प्रत्यक्षेण पश्यत इति भावः ।

यद्वा महांश्चासावात्मा च तथा सस्तस्य महत्वं च औदार्यक्षमावात्सल्यसौशील्यादिमहद्गुणाश्रयत्वम । इत्यनेन भक्तिप्रपत्त्यंगानुष्ठानानर्हाणां तद्व्याजमात्रेणापि भजतां निरतिशयकारुण्यौदार्यक्षमादिगुणपरवशतया तेषां गुणदोषादीननवकलय्य भक्तिप्रपत्तिफलप्रदातृत्वमुक्तं भवति । किञ्च प्रपत्तियोगस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन स्वातंत्र्योपायत्वं भक्त्याद्युत्पादकत्वं चाविरुद्धम् । तत्र स्वतन्त्रोपायत्वं पूर्वमेवोक्तमिदानीं भक्तिसाधनत्वमुच्यते ययेति । यया प्रपत्त्युद्बोधितया भगवत्कृपया भक्तिर्भवेदिति सामान्योक्तिः । तल्लक्षणं च निष्कामतया भगवत्सेवनं तथाच श्रुतिः "भक्तिरस्य भजनमिति" । तत्रेहामुत्र फलनैराश्येनैवास्मिन्मनः संकल्पमिति । व्याख्याता चेयं पञ्चरात्रे ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम् ।
हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते । लिङ्गपुराणेपि—
भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्त्तितः ।
तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी ॥
भजनं भक्तिरित्युक्तं वाङ्मनःकायकर्मभिः ।

इति । साधनफलभेदेन भक्तेर्द्वैविध्यतामाह सेति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् या भक्तिः प्रेमलक्षणा कर्मयोगाद्यनुष्ठानरूपाज्ञापालनव्याजप्रसन्नेन भगवता दीयमाना त्वंपदार्थविषयकज्ञानोत्तरा भवेत्, सा भक्तिः उत्तमा फलरूपा परादिशब्दाभिधेया उच्यते रूपादिविषयकेन्द्रियवृत्तिवदनवच्छिन्नस्वाभाविकभगवत्स्वरूपगुणावयवादिविषयकयावदात्मवृत्तिमनोवृत्तिरित्यर्थः ।

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु ॥

इति । सैव ध्रुवा स्मृतिरुच्यते ॥ "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरि"ति श्रूयते ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ।

इति भगवदुक्तेश्च । तस्याः ज्ञानोत्तरभावित्वं स्वयमेव गीतम्—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ इति ।

च पुनः या अपरा सा साधनरूपिका भक्तिरुच्यते । अनेकजन्मानुष्ठितपुण्यपुञ्जोत्पन्नायाः भक्तेः साधनजन्यत्वात्साधनरूपिकेति भावः ।

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥

इति वचनात् । सा भक्तिर्द्विधा वैदिकपौराणिकादिभेदात् । तत्र वैदिकानुष्ठानरूपा मधुविद्याशाण्डिल्यविद्यासत्यविद्यादयस्तत्र त्रैवर्णिकानामेवाधिकारस्तच्चोक्तम् शूद्राधिकरणे श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणैरतोऽत्र न लिख्यते । पुराणोक्तरीत्या भगवदाराधनपरता द्वितीया । तत्र शूद्रोऽप्यधिक्रियते—

सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र हरिभक्तौ यथा नृप ।

इति पाद्मोक्तेः । साधनीभूता=साधनरूपिका ॥

सुरर्षे ! विहिता शास्त्रे हरिमुद्दिश्य या क्रिया ।
सैव भक्तिरिति प्रोक्ता यया भक्तिः परा भवेत् ॥

इति पञ्चरात्रोक्तेः । तत्र सामान्यक्रियाविधानात्सर्वेऽप्यधिक्रियन्ते ।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ।
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।

इति श्रीमुखोक्तेः अत्र स्वे स्वे इति मानव इति च सामान्यपदप्रयोगात्तस्याः अधिकारिणः सामान्यं सूचितम् ।

इति श्रीलघुमंजूषायां साधनसंग्रहाधारो नाम
तृतीया कोष्ठिका समाप्ता ॥ ३ ॥

एवं पूर्वप्रकरणे संक्षेपेण साधनकदंबमुक्त्वाऽथेदानीमत्र फलविवक्षया सर्वशास्त्रार्थं संगृह्णन् पूर्वप्रतिपादितमर्थं संग्रहेण संस्मारयति मन्दमतीनामुपकाराय भगवान् ग्रन्थकारः—

उपास्यरूपं तदुपासकस्य च
कृपाफलं भक्तिरसस्ततः परम् ।
विरोधिनो रूपमथैतदाप्तेर्ज्ञेया
इमेऽर्था अपि पञ्च साधुभिः ॥ १० ॥

उपास्यरूपमिति । इमे पंचाप्यर्थाः साधुभिर्ज्ञेया इत्यन्वयः । तत्रोपास्यस्य भगवतः श्रीपुरुषोत्तमस्य रूपं स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तासंख्येययावदात्मवृत्तिसार्वज्ञादिवात्सल्यकारुण्यादिकल्याणगुणाश्रयत्वमनन्तानवद्यप्रकाशात्मकनिरतिशयमार्दवयौवनसौन्दर्यादिदिव्यगुणनिलययोगिध्येयदिव्यमंगलविग्रहवत्त्वं च स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमित्यादिना प्रतिपादितम् (१)

तदुपासकस्येति। तस्य भगवत उपासको जीवात्मकदंबस्तस्य रूपं देहेन्द्रियादिजडवर्गेभ्यो विलक्षणत्वं ज्ञानस्वरूपत्वे सति ज्ञानाश्रयत्वं भगवदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वादिकमप्युक्तम् ज्ञान-

स्वरूपं चेत्यादिना। कृपाफलमिति। श्रीभगवत्कृपायाः फलं मोक्ष-लक्षणसर्वकर्मध्वंसाभावपूर्वकसमस्तनिःशेषाविद्यानिवृत्त्यात्मकपरिपूर्णयावदात्मभाविब्रह्मस्वरूपादिविषयकानुभूतिसन्ततिर्मुक्तिरिति तदेव भगवद्भावापत्तिसायुज्यसाम्यादिशब्दैरभिधीयते "परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिसंपद्यते" इति श्रुतेः।

निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा।
भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता॥

इति पराशरविष्णुवशंकर्णपंचरात्रोक्तेः।

यद्वा भक्तिरसः भक्त्या भक्तिरस इति भक्तेः रसः प्रेमानन्दफलरूपा भक्तिरिति यावत्।

मनोगतिरविच्छिन्ना हरिप्रेमपरिप्लुता।
अभिसन्धिविनिर्मुक्ता भक्तिश्च तेऽनुभूयते॥ इति

तथा श्रीभवगत्साक्षात्कारानुभवः "भक्तिरेनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसीति" श्रुतेः।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन॥

इति गानाच्च। उपलक्षणं चैतत्सर्वोपायानां कर्मज्ञानभक्तिप्रपत्त्यादिरूपमिति यावत्। अनेन श्रीभगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षप्राप्तिक्रमो विवक्षितः। तथाहि—प्रथमं जायमाने पुंसि भगवत्कृपाकटाक्षस्ततो जन्मनैव सात्विको भूत्वा मुमुक्षुः स्यात् तथा च नारायणीये—

जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः
सात्त्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः॥
पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोथवा पुनः।
रजसा तमसा चैव मनसं समाभिप्लुतम्॥

इति मुमुक्षायां सत्यां तत्साधने यतते ततः कर्मज्ञानादिसाध-

नेनाव्याराधितः पुरुषोत्तमः प्रसीदति परभक्तिपरज्ञानयोरेक-तरं व्याजीकृत्यात्मानं दर्शयति तस्मै मुमुक्षवे ततः श्रीभगवत्साक्षात्कारानुभवेन तद्भावापन्नो भवतीति सङ्क्षेपः।

ज्ञानभक्तिमतामेव भगवत्प्रेष्ठत्वेन तत्प्रसादजन्यसाक्षात्कारेण मोक्षभागित्वमिति भावः।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥
ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्,
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्मे प्रियो नरः॥

इत्यादिवाक्येभ्यः, "यस्य देवे परा भक्ति"रिति श्रुतेश्च। स एवभगवत्प्रसादविषयः—

कुर्वतस्ते प्रसन्नोऽहं भक्तिमव्यभिचारिणीम्॥
इति स्मरणात्।
तत्प्रसादादवाप्नोषि शाश्वतं पदमव्ययम्॥
सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः।
मत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्॥

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्
तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः
भिद्यते हृदयग्रन्थिः,
यदाऽपश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति।
इति श्रुतिस्मृतिभ्यः॥ ४॥

अथैतदाप्तेर्विरोधिनो रूपमिति। एतस्य श्रीरमाराधाकान्तस्य श्रीकृष्णस्याप्तेर्विरोधिनो रूपं ज्ञेयं साधुभिः। स विरोधी

द्विविधः सामान्यविशेषभेदात् । तत्र विशेषा उच्यन्ते । तत्र तावत् स्वस्वरूपज्ञानविरोधिनो ह्यात्माऽज्ञानद्वारा भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकाः आत्मस्वरूपान्यथाभावदार्ढ्यहेतुत्वात् । देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्वनात्मस्वात्मत्वाध्यवसायः श्रीभगवन्तं गुरुं चेत्त्वर्ह्यात्मनोऽन्यपारतन्त्र्याभिमानः आत्मनो भगवदीयत्वेऽसम्भावनादिश्रुतिस्मृत्यात्मकभगवदीयाज्ञानोपेक्षा अन्यदेवार्चननमस्कारादि असच्छास्त्राभिलाषा आत्मस्वातन्त्र्यभावेन अहङ्कारममकारभावदार्ढ्यं चेत्येवमादयः । तथा च—

असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ॥
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ।
"न वेद वेदान्महती विनष्टि" रित्यादिश्रुतेः ।
योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥
किन्तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ।

इति स्मृतेश्च ॥ १ ॥

किञ्च भगवति देवान्तरसाम्यभावः ब्रह्मशिवादिदेवान्तरवर्गे परत्त्वबुद्धिः श्रीभगवदवतारेषु मानुष्यतिर्यक्त्वादिभावः भगवदर्चादिविग्रहेषु शालिग्रामादिषु पाषाणलोहमयत्वाचेनत्वादिभावः भगवदीयमन्त्रादौ शब्दसामान्यभावः भगवदीयगाथायां लौकिकाख्यानसादृश्यकल्पना अनन्तानवद्यस्वाभाविकाचिन्त्ययावदात्मभाविकल्याणगुणसागरे परब्रह्मणि श्रीवासुदेवे निर्गुणत्वमायिकगुणवत्वादिभावना चेत्यादयो भगवत्स्वरूपतिरोधानेन तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकाः 'यो स्वां देवतामतियजति परस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्भवति तमेवैकं विजानथ आत्मानमन्यथा वाचो विमुंचथे''त्यादिश्रुतेः । प्राजापतिस्मृतौ—

नारायणं परित्यज्य हृदिस्थं प्रभुमीश्वरम् ।
योऽन्यमर्चयते देवं परबुद्ध्या स पापभाक् ॥

भारते च सप्तर्षिसंवादे--

विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेशं देवदेवं जनार्दनम् ।
त्रैलोक्यस्थितिसंहारसृष्टिहेतुं निरञ्जनम् ॥
सुधातारं विधातारमधातारञ्जगद्गुरुम् ।
विहाय स भजत्यन्यं विषयस्तैन्यं करोति यः ॥ इत्यादि ।

अवजानंति मां मूढा मानुषींतनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ इति ।
यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहबुद्धिं करोति वा ।
यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकापतिनौ ॥

इति स्मृतेः ।

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते । यः सर्वज्ञः सर्ववित्, अनन्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ, इत्यादि प्रमाणानि क्रमेणानुसन्धेयानि ॥ २ ॥

किञ्च स्वदोषबाहुल्यानुसन्धानेन भगवति भारपातभिया तत्प्रपत्त्याद्युपाये लाघवकल्पना प्रपत्तव्ये विश्वासाभावः साधनान्तरनिष्ठा मन्त्रान्तरपरिग्रहः श्रीभगवन्मन्त्रजपपूजादिलक्षणकैङ्कर्यात्कामान्तराभिलाषा भगवदाज्ञापालनरूपस्वधर्माचारलक्षणपरिचर्यायां स्वपुरुषार्थसाधनत्वाभिमानः श्रीभगवद्रूपे बहिर्यामिनि गुरौ मर्त्यबुद्धिः तत्रैव गौरवखिलत्वमित्यादयश्चोपायहानिद्वारा तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकाः उपायनाशहेतुत्वात् । एतेषां च श्रीगुरुगौरवविश्वासाद्यभावमूलककृतघ्नताहेतुकत्वात् सर्वेषां गुरुशि-

क्षितत्वेन गुरुभक्तिनाशान्नाशः गुरुभक्तेरुपायस्य व्याप्तेरव्यभिचारश्रवणात्—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति श्रुतेः । तस्माद्गुरौ नान्यथाभाव आरोपणीयः, तथा च
गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुरेव परा गतिः ।

"स हि विद्यां जनयति, तच्छ्रेष्ठं जन्म तस्मै न द्रुह्येत कथंचने"ति श्रुतेः ।

एकाक्षरप्रदातारमाचार्यं योऽवमन्यते ।
श्वानयोनिशतं प्राप्य चाण्डालेष्वपजायते ।
यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहबुद्धिं करोति वा ॥
यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकपातिनौ ।

इतिस्मृतेश्च ॥ ३ ॥

किंच धर्मादित्रिवर्गेषु पुरुषार्थबुद्ध्या तत्प्राप्तीप्सा भगवत्परिचर्यादिक्रियानुष्ठाने स्वस्वातंत्र्यभावनायथेष्टाचारेण शास्त्रविरुद्धतया प्रवृत्तिश्चेति । एते न फलविरोधितया भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकाः-

अन्नं पानं धनं वस्त्रमायुरैश्वर्यमास्पदम् ।
आपद्यपि न याचेत पूजकः पुरुषोत्तमम् ॥
नाप्रसन्नो ददाम्येतद्याचितोऽपि दिनेदिने ।
अयाचितोपि तत्सर्वं प्रसन्नो विदधाम्यहं ॥
याचितोपि सदाभक्तैर्नाहितं कारयेद्धरिः ।
बालमग्निं पतन्तन्तु माता किं न निवारयेत् ॥
तत्पादभक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत्कदाचन ।
न याचेत्पुरुषो विष्णुं याचनान्नश्यति ध्रुवम् ॥

अहममरगणार्चितेन धात्रा यम इति लोकहिताहिते नियुक्तः ।

हरिगुरुवशगोस्मि न स्वतन्त्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः ॥

बेदोक्तं ये परित्यज्य धर्ममन्यं प्रकुर्वते ।
तत्सर्वं तव दैत्येंद्र ! मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४ ॥

किंच देहादौ बहुकालावस्थानेच्छा श्रीभगवतो भागवतानां चाभिजात्याद्यभिमानेन बुद्धिपूर्वकावज्ञाद्यपराधाचरणं ह्यसतां संगतिश्च सद्यः साक्षात्प्राप्तिप्रतिबंधका निरयप्राप्तिहेतवो महत्प्रयत्नेन वर्ज्जनीयाः ।

नाभिनंदेत मरणं नाभिनन्देत जीवनम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशभृतको यथा ।
प्रायशः पापकारित्वान्मृत्योरुद्विजते जनः ॥
कृतकृत्यः प्रतीक्षेत मृत्युं प्रियमिवातिथिम् ॥

इतिव्यासोक्तेः । "न च मां योभ्यसूयते" हरिवंशे श्रीवामनो बलिं प्रति—

पुण्यं मद्द्वेषिणां यच्च मद्भक्तद्वेषिणां तथा ।
कथासु मम दैत्येश ! कथ्यमानासु तत्र वै ॥
अशृण्वन्यो नरो गच्छेत्तस्य संवत्सरार्जितम् ।
यत्नेन महता तात तत्पुण्यं ते भविष्यति ॥

वनपर्वणि दुर्वासा शिष्यान्प्रति—

वृथा पापेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ॥
मास्मान् क्षुधार्तान् दृष्ट्वा पांडवाः क्षुरचक्षुषा ।
स्मृत्वानुभावं राजर्षेरंबरीषस्य धीमतः ॥
बिभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ।

पांडवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ॥
सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ।
क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वो तूलराशिमिवानलः ॥
तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ।

वैष्णवे प्रह्लादः—

मयि दोषानुबन्धोभूत् संस्तुतां द्युते तव ।
मत्पितुस्तत्कृतं पापं चैव तस्य प्रणश्यतु ॥
त्वयि भक्तिमतां द्वेषादघं तत् संभवेच्च यत् ।
त्वत्प्रसादात्प्रभो सर्वं तेन मुच्येत मत्पिता ॥

इति । नेदंविद अनिदंविद्वान् समुद्देशेन्न सह भुंजीत नावसथमाविश्यादित्यादिबह्वृचां समाम्नायाः । कात्यायनसंहितायां—

वरंहुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः ।
न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥

विष्णुरहस्ये—

आलिंगनं वरं मन्ये व्यालव्याघ्रजलौकसाम् ।
न संगः शल्ययुक्तानां नानादेवापसेविनाम् ॥

अन्यत्राऽपि—

शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् ।
अकर्मस्थान् द्विजांश्छूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥

शांडिल्यस्मृतौ च—

मूढैः पापरतैः क्रूरैः सदागमपराङ्मुखैः ।
संबधं नाचरेद्भक्तो नश्यते तैस्तु संगमात् ॥

पितृगीते च—

माजनिष्ट स नो वंशे जातो वा प्राग्विनश्यताम् ।
आजन्ममरणं यस्य वासुदेवो न दैवतमिति ॥

विष्णुपुराणे च—

पुंसां जटाभरणमौढ्यवतां वृथैव

मोघाशिनामखिलशौचबहिष्कृतानाम् ॥
तोयप्रदानपितृपिण्डनिराकृतानाम्
सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ।
पाखण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालवृत्तिकान् शठान् ॥
हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ।
धर्मध्वजी सदालुब्धश्छाझिको लोकदांभिकः ॥
वैडालवृत्तिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वातिवञ्चकः ।
अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥
शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिचरो द्विजः ॥ इति ।
मूर्खाश्च पण्डितम्मन्या अधर्मा धार्मिका इव ॥
धर्मयुक्तान् प्रबाधंते साधूनां लिंगमाश्रिताः ।
इति शांडिल्यवचनं इत्याद्यन्यदपि शास्त्रमत्रानुसन्धेयम् ॥

अथ सामान्यभूता उच्यंते । तत्र मर्यादोल्लंघनं "श्रुतिस्मृति- ममैवाज्ञे" इति स्वोचितधर्मत्यागः वर्णान्तरोचितधर्माचारश्च ।

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥
ऋग्यजुसामसंज्ञेय त्रयीवर्णावृतिर्द्विज ।
एता मुह्यति यो मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाश्रमी ।
परिव्राट्च चतुर्थोत्रपंचमो नोपपद्यते ॥
संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥
नास्तिक्यपरमाश्चैव केचिद्धर्मविलोपकाः
भविष्यन्ति नरा मूढाः मन्दाः पंडितमानिनः ॥
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
विष्णुराराध्यते पंथा नान्यत्तत्तोषकारणम् ॥

वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्ये प्रकुर्वते ।
तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥

इत्यादिवाक्येभ्यः अन्वयव्यतिरेकगर्भितेभ्यः कृतघ्नत्वं तथाह । मनुः—

गोघ्ने चैव सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥
सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवंति ये ।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ इति ॥

मानुष्यं लब्ध्वा तस्य निरर्थकं शूकरादिवन्नाशनं—
मानुष्यं प्राप्य लोकेस्मिन् मूको वा बधिरोपि वा ।
नापक्रामति संसारात् स खलुर्ब्रह्महा भवेत् ॥

वाराहे च—
लब्ध्वात्र मानुषं देहं पञ्चभूतसमन्वितम् ।
मामेव न प्रपद्यंते ततो दुःखतरं नु किम् ॥

नारसिंहे च—
शुभमिदमुपलभ्य मानुषत्वं सुकृतशतेन वृथेंद्रियार्थहेतोः ।
रचयति कुरुते न मोक्षमार्गे स दहति चन्दनमाशुभस्महेतोः॥
इति ।

स्ववीर्यविक्रयणं च—
यथा स्ववान्तमश्नाति श्वा वै नित्यं स्वभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्यावसेचनात् ॥

इति सनत्सुजातवचनात् । तच्च द्विविधं बाह्याभ्यन्तरभेदात् । बाह्यं परस्त्रीगमनादि ।

कृष्णाजिनपरिग्राही रेतसश्चैव विक्रयी ।
गजच्छायानुभोक्ता च न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

इति वचनात् । द्वितीयं विद्यादिगुणविक्रयणं ।

पंडितैरर्थकार्पण्यात् पण्यस्त्रीभिरिव स्वयम् ॥

आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः।

इत्यादिस्मृतेः। विद्याबलेन विजिगीषया ब्राह्मणाद्यपमानः

वादेन ब्राह्मणं जित्वा हृष्टो भवति यो द्विजः॥
श्मशाने पादपः स स्यात् गृध्रकंकनिषेवितः।
गुरुं हुंकृत्यतुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः॥
अरण्ये निर्जले स्थाने स भवेद्ब्रह्मराक्षसः॥ इति।
भगवदाराधनात् प्राक् भक्षणपानादिना॥
यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम्।
भुंक्ते स याति नरकान् शूकरेष्वभिजायते॥

संन्यासादिविधिं विधाय वैराग्यहीनैः पुरुषैर्द्वेषादिना मातृपित्रादित्यागः—

पितरं मातरं चापि तथादत्ताभयं सुतम्।
त्यजेच्च तरुणीं भार्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातकम्॥
भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां मघासेंदुकरेः रविः।
यदा तदा गजच्छाया श्राद्धं पुण्यैरवाप्यते॥

किं च—

विद्याचौरो गुरुद्रोही वेदेश्वरविदूषकः।
त एते बहुपाप्मानः सद्यो दंड्या इति श्रुतिः॥
परद्रोहेष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्।
तथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं स्मृतम्॥
पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चैव सर्वशः।
अनिबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्॥
अदन्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम्॥

इत्यादीन्यन्यान्यप्यूहनीयानि। तानि च प्रपत्तिचिन्तामणौ विस्मृतानि आसुरीसंपच्च, तथा च गीयते।

द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मिन् दैव आसुर एव च॥ इत्यादिना॥

एतैर्विमुक्तः कौंतेय ! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥
इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

अथ विरागो निरूप्यते । स च द्विविधः सहेतुको निर्हेतुकश्चेति । तत्र स्वस्यातिशयप्रेष्ठत्वेनाभिमतपुत्रकलत्रधनादिवियोगेन तद्विपरीताभिमतदारिद्र्यादिलाभेन हेतुना जातः सहेतुकः। स चाविवेकत्वाद्व्यभिचारयुक्तो भवति । यदि करुणासागरस्य श्रीभगवतः श्रीकृष्णस्य कृपाकटाक्षः सहकृतः स्यात्तर्हि ज्ञानवैराग्यविभूषितानां भगवत्कृपापात्राणां भागवतानां जातसङ्गः सन् तत्कृपाविषयो भूत्वा शास्त्रीयमार्गे प्रवृत्तस्तेन मार्गेण भगवन्तं भजंस्तद्दाढ्यार्थं भूयो यतति तदानुकल्येऽनुतिष्ठते वाऽन्यथा नैकान्तिकस्वभावत्वादसत्संगेन मार्गाद्भ्रश्यते द्वितीयस्तु जन्मांतरसहस्रार्जितपुण्यपुंजस्य—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥

इति भगवद्वचनान्मनुष्याणां कोटिष्वपि कस्यचिदेकतमस्य जन्मसमये श्रीपुरुषोत्तमदयाकटाक्षावलोकितस्य ता . एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्राप्य तंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जयं ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्न मदामेति ताभ्योगामनयत्ता अब्रुवन्नवै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमनयत्ता अब्रुवन्नायमलमिति ताभ्यः पुरुषमनयत्ता अब्रुवन् सुकृतं वेत्ति पुरुषो वासुकृतमिति" ।

अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ।
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिश्लाघितमानुष्यं प्राप्तस्य पुंसो विक्षेपासहिष्णुतया शैशवादेव प्रवृत्तौ ग्लानिबुद्धेः सत्प्रसङ्गलब्धकथाश्रवणतः कर्मफलानां दुःखात्मतां श्रुत्वा वर्त्तमानशरीरेपि स्वस्य

परेषां च क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणादिरूपचक्रभ्रमणात्मकं दुःखमनुभूय जातवैपथुशरीरमनस्कस्य मुमुक्षोर्जायमानो विरागो निर्हेतुकः । स च विवेकजन्यत्वान्मोक्षोपायिकोऽव्यभिचारितस्वभावः । तत्र दुःखं तावद्द्विविधं अवस्थारूपं तापात्मकञ्चेति । आद्यं च प्रथमं हि पितृमूत्रद्वारा निःसृत्य मातृयोनिप्रवेशस्ततो गर्भेऽनुदिनं कललबुद्बुदपिण्डकाठिन्याद्यवस्थापत्तिस्ततः क्रमेणावयवेन्द्रियादियोगस्ततश्चेतनीभावस्ततः स्वकर्मवैषम्येन मातृपितृरजोरेतोवैषम्यनिरूपितस्त्रीपुरुषषण्डभावापत्तिरर्वाक् शिराऊर्द्ध्वपाज्जरायुवेष्टितो भूत्वा मलमूत्रागारे विष्ठाकृमिभिः सह वासः प्रसवसमये योनिद्वारं प्राप्य यन्त्रेण पीड्यमान इव मूर्छितः पूतिव्रणात्कृमिवन्महता दुःखेन महीपतनं ततश्च कौमाराद्यवस्थानुभवपूर्वकं मरणम् । यदि धार्मिकश्चेत्तर्हि स्वर्गं गत्वा स्वपुण्यार्जितं विषयसुखं मात्सर्यासूयादिदुःखं चानुभूय धूममार्गेण पुनरावृत्यन्नीखादिभावापत्तिस्ततयेषणपाकभक्षणाद्यवस्थोद्भूवक्लेशानुभवपूर्वकम्पुनः पितृरेतोभावापत्तिः भूयोभूय उक्तप्रकारेण मातृगर्भप्रवेशादि तदेव संसारचक्रभ्रमणं शास्त्रमुखेनोच्यते दुष्कर्माच्चन्नरकादिप्राप्तिः श्वशूकरसरीसृपस्थावरादियोनिप्राप्तिस्ततो दुःखानुभूतिरिति गर्भोपनिषदादिनिपुणं प्रोक्तं ।अथ द्वितीयं त्रिधा, आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं चेति । तत्राद्यं द्विविधं, शारीरकमानसभेदात् । तत्र शिरोक्षरोगज्वरादिकं शारीरं कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादशोकासूयावमानेर्ष्यादिजन्यं मानसम् । शीतोष्णवातवर्षाजलविद्युदादिसमुद्भवमाधिदैविकं । मृगपक्षिमनुष्यराक्षससर्पादिजन्यमाधिभौतिकमिति विवेकः । पुनश्च प्रकारान्तरेण विरागो द्विविधो जिहासोद्भवः सद्योजातश्च । आद्यः सौभरिणा प्रोक्तः—

पदुभ्यां गता यौवनिनश्च जाता दारैश्च संयोगगताःप्रसूताः
दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेन्तरात्मा ॥
द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूतिं मनोरथो मे भविता ततोन्यः
पूर्णेपि तस्याप्यपरस्य जन्म निवार्यते केन मनोरथस्य ॥
इत्यारभ्य--
यथानुभूयः परिहीनदोषो जनस्य दुःखैर्भवितास्मि दुःखी
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमणोरणीयांसमतिप्रमाणम् ।
सितासितं चेश्वरमीश्वराणामाराधयिष्ये तपसैव विष्णुम् ॥
इत्यन्तेन। द्वितीयो ययातिवत्सद्योजायमानस्तथाच तेनैव गीतः-

न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥
यादुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
तां तृष्णां सन्त्यजेत्प्राज्ञः सुखेनैवाभिपूर्यते ॥
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यंति जीर्यतः ।
धनाशा जीविताशा च जीर्यतोपि न जीर्यति ॥
पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।
तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वेव जायते ॥
तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ॥

इत्यादिनेत्येवमन्यदपि बृहन्मंजूषायां द्रष्टव्यमिति संक्षेपः ।

केशशेषादिभिर्देवैर्वंद्यं च वेदशास्त्रकैः ।
शास्त्रयोनिं जगद्योनिं वंदे कृष्णं सुरेश्वरम् ॥

इति श्रीगिरिधरप्रपन्नविरचितायां लघुमंजूषायां
चतुर्थकोष्ठिका समाप्ता ।
शुभं भूयात्

काशीसंस्कृतसीरीज़-पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि । मूल्यम् ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं१)रु०२—८

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १- ८

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) रु० ८—०

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । महामहो पाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्याय वर्द्धमनोपाध्यायप्रणितप्रकाशसाहतः (न्यायं४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ४) रु० ३—०

३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः।(मीमां०२) रु०१—०

३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनाभाष्योपबृंहणम् । परमर्षिभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं) रु० ६—०

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४)(वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर—वामन—जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ५) रु० ६—०

३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) रु० १—४

३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्तं ५) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः—मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०